

**«ԳԱՀՆԱՄԱԿ ԱԶԱՏԱՅ ԵՒ ՏԱՆՈՒՏԵՐԱՆՑ ՀԱՅՈՑ»:
ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ**

«Գահնամակ» եւ «Զօրանամակ» անուններով մեզ են հասել Հայոց վաղ միջնադարի երկու փաստաթղթերի եզակի գրչագրական պատճէններ: Դրանցից առաջինը պահպանուել է անյայտ մագաղաթեայ ժողովածոյ-ծեռագրից հանուած եւ պահպանակի վերածուած թերթի վրայ (անցման երկաթագրով, երկու էջերի երկուական սիւնակների 25-ական տողերում ամբողջութեամբ): Այն 1850 թ. թիֆլիսցի Համբարձում եւ Աւետիք Էնֆիաճեանցների գրավաճառանոցում յայտնաբերել է Ժամանակի յայտնի մշակութային ու պետական գործիչ, բժիշկ Գէորգ Ախվերդեանը (Եւ. Ա. Ախվերդով), որը, ճիշտ գնահատելով գտածոն ու նախնաբար վերծանելով նրա բնագիրը, 1851 թ. ուղարկել է այն Մոսկուա (նախ՝ իր արտագրութիւնը, ապա մի քանի ամիս անց՝ նաեւ մագաղաթեայ թերթը)¹ իր բարեկամ, Լազարեան հաստատութեան ուսուցչապետ Մկրտիչ Էմինին²: Վերջինս էլ 1858 թ. իրագործել է «Գահնամակ»-ի առաջին հրատարակութիւնը Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի՝ իր թարգմանութեան երրորդ յաւելուածում՝ կից սիւնակում տալով նաեւ ռուսերէնը եւ կոչելով այն «Վռամական»²: Հետագայում Մ. Էմինը

¹ 1851 թ. Փետրուարի 13-ին Մ. Էմինին գրած նամակում Գ. Ախվերդեանն իր գիւտի մասին մասնաւորապէս յայտնում էր. "Когда я принимал вместе с Петром Шаншиевым от Энфианджюанца рукописи, купленные нами для приношения библиотеке института, Амбарцум мне указал на несколько листов пергамента, которые были заложены переплетчиком в переплет... какого-то джзг-а; я вынул их, оставил их у себя, и на другой же день приступил к разбору этих листков, которые показались мне старше, потому что буквы все заглавные (երկաթագիր), большие и довольно красивые, но буквы в некоторых местах сильно полиняли, а в других покрыты были жиром и копотью... оказалось, что это остатки каких-то речей или толкований о шести днях мироздания; они имеют свое достоинство: мысли довольно ясны, но, главное, слог изящен и красив... Зато в одном листе я нашел вознаграждение за труды мои; точную копию с этого листа присылаю к тебе... ты увидишь, что это почерк, переходный от ерկաթագիր-а к բոլորագիր-у..." (Ախվերդեան Գ., Նամակներ, «Գրական փառանգութիւն», գ. 3, Երեւան, 1964, էջ 212-213): Տես նաեւ 3 Յունիսի, 1851 թուակիր նամակը՝ էջ 224-225, եւ ծանօթագրութիւնները՝ էջ 354-356:

² История Армении Мовсея Хоренского, Перевел с армянского и объяснил Н. Эмин,

պահպանակն ուղարկել է Վենետիկ՝ Ղեւոնդ Ալիշանին, որը 1890 թ. «Այրարատ» աշխատութեան մէջ վերահրատարակել է «Գահնամակ»-ը՝ կոչելով այն «Սահակեան» կամ «Վռամական» եւ կից զետեղելով ցայսօր Մխիթարեան միաբանութեան Ս. Ղազարի վանքի մատենադարանում պահպանուող մագաղաթեայ թերթի զոյգ էջերի լուսանկարները¹։ Բնագրի սկզբում առկայ Սահակ Պարթեւի նամակ-առաջաբանի ռուսերէն թարգմանութիւնն Ի դարի սկզբին իրենց հիմնարար մենագրութիւններում ներկայացրել են նաեւ Գրիգոր Խալաթեանցը² եւ Նիկոլայոս Ադոնցը³, իսկ աշխարհաբար թարգմանութիւնն աւելի ուշ կատարել է Ստեփան Մալխասեանցը⁴։

Երկրորդ փաստաթուղթը՝ «Զօրանամակ»-ը, յայտնաբերուել է (եւ 1842 թ. արտատպուել) Յովհ. Շահխաթունեանցի կողմից՝ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսարանի մատենադարանի մի ձեռագրում, գրչուիի Տիրամայրի ընդօրինակութեամբ՝ կցուած Անանիա Շիրակացու անունը կրող ժամանակագրութեանը⁵։ Հետագայում նրա արտատպութիւնը վերահրատարակեց Ղ. Ալիշանը⁶, իսկ բնագրի ընթերցումը՝ Ն. Ադոնցը⁷։ Այս-

Москва, 1858, с. 358-360 (վերահրատ.՝ История Армении Мусея Хоренского, Новый перевод Н. Эмина, Москва, 1893, с. 295-297):

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, Բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1890, էջ 430-431 (լուսանկարը՝ ներդիրով, այդ էջերի միջեւ):

² St'v Халатянц Г., Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Мусея Хоренского, Опыт критики источников, ч. I, Москва, 1903, с. 297.

³ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, Санкт-Петербург, 1908, с. 249-250 (վերահրատ.՝ Ереван, 1971, աշխարհաբար թարգմ.՝ Երեւան, 1987, անգլերէնը՝ Adontz N., Armenia in the Period of Justinian..., Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by N. Garsoïan, Lisbon, 1970, pp. 191-195; Appendix III, pp. 67-69):

⁴ Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններ Ստ. Մալխասեանի, Երեւան, 1940, ծնթ. 338, էջ 338-339 (էջ 336-338-ում՝ նաեւ բնագիրը). տե՛ս նաեւ Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիա, հ. 1, Երեւան, 1981, էջ 613-615 (իստուածի կազմող՝ Ա. Գ. Աբրահամեան):

⁵ Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ իննգ զաւառացն Արարատայ, Աշխատասիրութեամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի Շահխաթունեանց Շահրիարցոյ, հ. Բ, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 1842, ներդիր՝ էջ 58-ից յետոյ։ Յիշատակագրութիւնը բոլորակ (օվալածեւ) աղիւսակն իր մէջ պարփակող ուղղանկյուն զարդաշրջանակի աջ կողադաշտի ներքեւի մասում է. «Յիշեա՛ Բ(րիստոյ)ս ողորմութեամբ քո զՏիրամայրն և թող զյանցանս նորա»։

⁶ Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, ներդիր՝ էջ 424-425-ի միջեւ, նոյն.էջերում՝ նաեւ բնագրի ընթերցումը։

⁷ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 251-252:

օր Մաշտոցի ան. Մատենադարանում պահում է փաստաթղթի «մի թերի օրինակ» (Ձեռ. թիւ 1379, ք. 1բ. Երզնկա, 1334 թ., գրիչ՝ Թորոս)¹:

Երկու փաստաթղթերի հրատարակիչների եւ թարգմանիչների, ինչպէս նաեւ Գր. Խալաթեանցի, Սիրեկան Տիգրանեանի, Յակոբ Մանանդեանի քննական անդրադարձերից յետոյ² բնագրերի առաւել մանրամասն վերլուծութիւնը ներկայացրեց Կիրիլ Թումանովը³, որը նորովի համեմատեց դրանց մատուցած նիւթը աւատական դարաշրջանի Եւրոպայի իրողութիւնների հետ, սակայն, նաեւ կրկնեց Ն. Ադունցի մի խնդրառու ենթադրութիւնը մեզ հասած «Գահնամակ»-ի՝ իբրեւ ոչ պաշտօնական գրուածք է դ. կէսերից յետոյ ստեղծուած լինելու մասին⁴, ինչպէս նաեւ ոչ լրիւ արդարացուած մի փորձ կատարեց՝ վերանայելու «Զօրանամակ»-ի կառուցուածքը: Փաստաթղթերի վերջին հանգամանալից քննութիւններն իրականացրել են Գագիկ Սարգսեանը, Բագրատ Ուլուբաբեանը, Լեւոն Շահինեանը, Բաբկէն Յարութիւնեանը, Անահիտ Փերիխանեանը եւ Կարէն Իւզբաշեանը⁵:

¹ Տե՛ս Շահինեան Լ., Զօրանամակ, ՀՍՀ, հ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 704 (մենք չենք տեսել այդ թերթը), Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. Դ, Երեւան, 2008, էջ 1107-1108:

² Տե՛ս Халаматян Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 292-297; Տիգրանեան Ս., Հայոց իրաւունքի պատմութեան ներածութիւն, Երեւան, 1923, էջ 187-202; Մանանդեան Յ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երեւան, 1934, էջ 14-15; նոյնի՝ Երկեր, հ. Բ, Երեւան, 1978, էջ 326-330: Էրմիտաժի՝ Սասանեան շրջանի ոսկէ սկւտետի զարդապատկերների եւ Սոկրի քուրդ բէկերի կենցաղի համադրութեամբ նախարարական բարձրի ու գահերի վերաբերեալ ուշագրաւ դիտարկումներ է կատարել Յովսէփ Օրբէլին (Օրбелу И., Фольклор и быт Мокса, Москва, 1981, с. 33-34): Առիթն օգտագործում եմ՝ երախտագիտութիւնս յայտնելու ուսուցիչ՝ Պարոյր Մուրադեանին, որի օգնութեամբ եմ ուշադիր գտնուել այս եւ այլ կարեւոր հարցերում:

³ Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, pp. 229-253.

Նշուած դիտանկիւնների մասին հմմտ. Սարգսեան Գ., Նիկողայոս Ադունցի գլուխգործոց. - Ադունց Ն., Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում..., Երեւան, 1987, էջ 556, ծնթ. 7 (վերահրատ.՝ Գ. Սարգսեան, Պատմագիտական հետազօտութիւններ, Կազմեց եւ խմբագրեց Պ. Մուրադեանը, Երեւան, 2006, էջ 183):

⁴ Հմմտ. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 295.

⁵ Սարգսեան Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Սոկրի խորեմացին, Երեւան, 1966, էջ 158-161; Ուլուբաբեան Բ., Հիսիս-արեւելեան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, ԲԵՀ, 1975, № 2, էջ 159-163; նոյնի՝ Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան (V-VII դդ.), Երեւան, 1981, էջ 124-127; Շահինեան Լ., Գահնամակ, ՀՍՀ, հ. Բ, Երեւան, 1976, էջ 662-664; Յարութիւնեան Բ., «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1976, № 2, էջ 57-74; Перуханян А., Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды, Москва, 1983, с. 67-72, 312-314; Իւզբաշեան Կ., Ասարայի ձակաւորման շուրջը դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, Երևան, 1989, էջ 23-30 (վերահրատ.՝ Անթիլիան, 2005):

Մեզ հասած «Գահնամակ»-ը վաղ միջնադարի Հայոց արքունիքի համակարգում նախարարական տոհմերի զբաղեցրած եօթ տասնեակ պատուաստիճան-գահերի ցուցակն է՝ ներկայացրած Ս. Սահակ Պարթև կաթողիկոսի (388-439) նամակում, ուր նշուած է նաեւ, որ այն հաստատուել է Սասանեան արքայից արքայի կողմից: Նամակում ուղղակիօրէն տրուած է վաւերագրի անուանումը՝ «Գահնամակ», որն ակնյայտօրէն իրանական ծագման է¹ (բնագրում «Ներսէհ՝ իրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես՝ Սահակ Հայոց կաթողիկոս, կնքեցաք *զԳահնեմակին*», իմա՝ «այս Գահնամակի-ն»²): Այդ անուանումը յիշատակուած է նաեւ հայ մատենագիրների երկերում, սակայն ոչ ամենավաղ շրջանի: Մովսէս Խորենացին նման պաշտօնական վաւերագրերի (առանց անունը տալու) սկզբնաւորումը կապում է այն «բարեկարգութիւնների» հետ, որ Հայաստանում կատարեց Արշակունեաց արքայատոհմի հիմնադիր Վաղարշակ թագաւորը (ըստ Պատմահօրը հասած աւանդութեան՝ Բ դար ն. Ք.)³: Ինչպէս նա, այնպէս էլ վաղ շրջանի միւս մատենագիրները (Եղիշէ, Փաւստոս Բուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Պետրոս Սիւնեցի, Սեբիոս), առանց յիշատակելու «Գահնամակ» վաւերագիրը, բաւականին ընդարձակ տեղեկութիւններ են հաղորդում Արշակունեաց թագաւորութեան եւ մարզպանութեան շրջանի Հայոց նախարարների կայուն ժառանգական գահերի ու տեղակարգութեան հաստատութեան

¹ Տե՛ս Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. Ա, Երեւան, 1971, էջ 504 («ԳԱՀՆԱՄԱԿ «նախարարների պատուոյ աստիճանի ցուցակը»... = Հիւս. պիլ.

*gāhnāmāk, իբր պրս. *gāhnāma «գահական թուղթ, զիրք կամ ցուցակ», որ կազմուած է gāh «գահ, պատուոյ աստիճան» եւ nāmāk «գրութիւն, գրուածք» բառերից. — Հիւրշ. 125»):

² Ի դէպ, եզրոյթի այս ձեւի մէջ՝ Գահ-նեմակ-ի (ի տարբերութիւն «հայերէն» ձեւի, որն ընկալուած է՝ որպէս Գահ-[ա]-նամակ), թերեւ, կարող է դիտարկուել իրանական իզաֆետային կառուցուածքի նշան (թէկուզ եւ այդ դէպքում աւելի սովորական պիտի լինէր բաղադրիչների հակառակ շարադասութիւնը):

³ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփլիս, 1913 (այսուհետեւ՝ ՊՀ), գլ. Բ.է-ը, էջ 109-117: Հմմտ., օր.՝ էջ 109. «Քանզի բազում ինչ աստ՝ կարգաց եւ յարինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, եւ համայն ասել՝ աւրէն թագաւորութեան եւ որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն՝ զաւրաց, զաւրապետաց կողմանց, կողմնակալաց, եւ որ նման այսոցիկ» էջ 117. «Եւ աւրէնս իմն հաստատէ [Վաղարշակ] ի տան թագաւորութեան իւրոյ... եւ՝ կարգս զինուորութեանց, եւ նոցունց առաջինս եւ երկրորդս եւ երրորդս եւ որ ի կարգին»: Այստեղ եւ ստորեւ բնագրերում որոշ կէտադրման փոփոխութիւններ կամ ընդգծումներ ենք կատարել՝ առանց յատուկ ծանօթագրելու:

վերաբերել¹, որոնց «գոյութեան փաստը հայերի մէջ կասկածի ենթակայ չէ»²:

«Գահնամակ»-ը յանուանէ յիշատակում է Ուխտանէս եպիսկոպոսը Ժ դ. վերջերին (982 թ.³), ընդ որում՝ նրանից կարճ մէջբերում անելով, եւ դրանից նկատուում է, որ պատմիչի ծեռքի տակ եղել է հէնց մեզ հասած բնագրի մի տարբերակը⁴: Ըստ հեղինակի ներկայացման՝ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորը խնդրել է աւագ եղբօրը, Պարթեւ արքային՝ օգնելու իր պատգամաբեր Մարիբայ Կատինեային, որին յանձնարարել էր՝ «որոնել զդիւանն արքունի եւ տալ *զԳահնամակ* նախարարացն Հայոց... իսկ նա գտեալ *զԳահնամակն*՝ բերեալ [առ] Վաղարշակ արքայն Հայոց: Իսկ նա առեալ զօրինակն՝ նախարարութիւնս կարգէ իւրաքանչիւր ումեք բարձ եւ պատիւ տալով նախարարացն՝ ըստ իւրաքանչիւր բարձի տալով իշխանութիւն միոյ միոյ ըստ արժանեաց՝ որում վայելէր...» (շարունակութեան մէջ ասուում է. «եւ զայլս մի ըստ միոջէ կարգէ եւ կոչէ անուանս. առաջին՝ Սիւնեաց տէր, երկրորդն՝ ասպետ Բագրատունի, երրորդն՝ Արծրունի, չորրորդն՝ Մա[ղ]խազունի, հինգերորդն՝ Մամիկոնեան, եւ զայլ եւս...»)⁵: Ինչպէս նկատուում ենք, Ժ դարի հեղինակը զուտ գրական շեղում է կատարում իրեն աղբիւր ծառայած Խորենացու վկայութիւններից, որոնց համաձայն՝ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորը Հայոց նախարարութիւնների գահակարգութիւնը սահմանել էր առանց աւելի հին փաստաթղթի ու կարգի⁶:

Նոյն դարում (ըստ հեղինակի յիշատակագրութեան՝ 967 թ.) Մեսրոպ երէց Վայոցձորեցին իր «Ժողկաքաղ արարած» «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց հայրապետի» երկի Ե գլխում բերում է թագաւորական եւ նախարարական 167 տոհմերի անուններ պարունակող մի ցուցակ, որը ներկայացնում է իբրեւ՝ «Գահք *[կամ* Բարձք չորեքհարիւր]

¹ Դրանց ամփոփ ըննութիւնը տես՝ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 272-277.

² Նոյն տեղում, էջ 272: Շարունակութիւնը՝ "Оно [местничество] было принято как при дворе армянских Аршакидов, так и персидских царей. Об этом свидетельствуют отечественные историк".

³ Տես՝ Ալիսեան Հ., Բանասիրական հատակոտորներ. 3. Ե՞րբ գրած է Ուխտանէս իր Պատմութիւնը, «Աւետիք», Պէյրութ, 1944, № 5-8, էջ 57; Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանոթագրութիւնները Վ. Առաքելեանի, Երեւան, 2006, էջ 16-17:

⁴ Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, գլ. Ա.իւ, էջ 40:

⁵ Նոյն տեղում:

⁶ Հմմտ. նաեւ Ն. Արմենի ուշագրաւ դիտարկումները (Армения в эпоху Юстиниана..., с. 253-254):

իշխանացն Հայոց» (նախադրութիւնն է. «Եւ իբրեւ ծեռնադրեցաւ մեծն Ներսէս ի Կեսարիա եւ եկեալ ի Հայս՝ նորոգէր *զգահս իշխանացն Հայոց*, զոր էր կարգեալ ի *խոսրովայ* եւ յայլ թագաւորացն: Չնոյն եւ նա կարգէր՝ ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ՝ *բարծս* չորեքհարիւր, որ են այսոքիկ...»)¹: Սակայն այս բնագրում որոշակի են ուշ գրական ծագումն ունեցող իրողութիւնները², ուստի՝ այն կոչում են ոչ միայն «Ներսէսեան», այլեւ յաճախ՝ «Կեղծ գահնամակ» (թէպէտ նաեւ կարելորում է, որ հեղինակն, ըստ ամենայնի, օգտագործել է մեզ հասած «Գահնամակ»-ը եւս):

Եւ վերջապէս՝ ժգ դարի վերջին Ստեփաննոս Օրբէլեանը, յղելով Ղեւոնդին (որի տակ Ն. Ադոնցը ենթադրում է Ը դ. յայտնի պատմագրին, թէեւ նրա «Պատմաբանութեան» մէջ նման հաղորդում չկայ³), գրում է Տրդատ Մեծի արքունիքում գործածուած «Գահնամակ»-ի մասին, ընդ որում զգացում է հեղինակի ծանօթ լինելը եւ մեզ հասած «Գահնամակ»-ին, եւ «Զօրանամակ»-ին, եւ «Ներսէսեան» գահնամակին (բնագիրն է. «հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն Յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ: Որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ՝ ի ժամ ճաշոց նստել բարծս չորեքհարիւր իշխանաց, որոց գահագլուխք՝ բղեաշխն Գուգարաց, իշխանն Աղծնեաց, իշխանն Անգեղտան, իշխանն Կորդուաց, ասպետն Բագրատունի, իշխանն Արծրունեաց, իշխանն Սիւնեաց եւ իշխանն Մամիկոնէից. սոքա էին գահագլուխք ամենայն իշխանացն Հայոց: Իսկ զօրացն եւ աշխարհին վերայ *չորս* միայն կացուցանէ իւրոյ թագաւորութեանն երկրորդ հրամանատարս ի վերայ ամենայնին. արեւելեան կողմանն՝ զիշխանն Սիւնեաց քսան եւ մի իշխանօք, հիւսիսային կողմանն՝ զբղեաշխն Գուգարաց քսան եւ երկու իշխանօք, արեւմտեան կողմանն՝ զԿորդուացին քսան եւ մի իշխանօք, հարաւային կողմանն՝ զիշխանն Անգեղտան քսան եւ երկու իշխանօք: Զայս այսպէս գտաք ի *Գահնամակի* իշխանացն Հայոց, զոր *Ղեւոնդ* գրեաց, եւ սակաւ մի ցուցանէ *Ագաթանգեղոսին* եւ *Ներսիսին*»)⁴: Տեղին նշենք, որ չբացառելով «Գահնամակ»-ի ա-

¹ Տե՛ս Սուփերք Հայկականք, Զ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1853, էջ 32-38; Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, էջ 432-433; Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 257-259.

² Մանրամասն տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана..., с. 259.

³ Նոյն տեղում, էջ 254-255:

⁴ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861, գլ. Զ, էջ 15-16; Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Արարեալ

միթով յղուած աղբիւրի վերաբերեալ Ն. Աղոնցի ենթադրութիւնը՝ կարելի է, իբրեւ այլ վարկած՝ Սիւնեաց պատմիչի յղումը վերագրել նաեւ ոչ պակաս յայտնի Ե դ. Վարդանանց նահատակ Ղեւոնդ երեցին, որը Մաշտոցի ու Սահակ Պարթեւի առաջին սաներից էր եւ Կորին վարդապետի աշակերտակիցը¹։ Ստ. Օրբէլեանն այլուր առիթ չի ունեցել՝ յիշատակելու Ը դ. պատմիչին, իսկ Ղեւոնդ երեցին յիշում է եւս մէկ անգամ²։

Ինչպէս նշեցինք, մեզ հասած՝ հայ ազնուականութեան պատուաստիճան-գահերի ցուցակ-«Գահնամակ»-ը ներկայացուած է Հայոց Սահակ կաթողիկոսի նամակում, իսկ առանձին, փաստաթղթային ձեւաւորմամբ ցուցակի տարբերակ մեզ չի հասել։ Սակայն չբացառելով նման տարբերակի (անգամ տարբերակների) գոյութիւն ունեցած ու գործառուած լինելը՝ հարկ է նշել, որ, ըստ ամենայնի, պարտադիր չէ կասկածի տակ առնել նաեւ հէնց նամակ-տարբերակի՝ պաշտօնապէս շրջանառուած-գործառուած լինելու հնարաւորութիւնը (իհարկէ՝ իր ժամանակին)։ Աւելին՝ Ստ. Օրբէլեանի մի դրուագից երեւում է, որ մարզպանական դարաշրջանի հասարակական մտածողութեան մէջ պատուաստիճանների ցուցակ-«Գահնամակ»-ի գործառումը հարիր է ընկալուել նաեւ պատմագրական երկի, այն է՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան» կազմում։ Համապատասխան գլխագրում յղելով Զ դ. կէտերի եպիսկոպոս, մատենագիր եւ Մովսէս Խորենացու («Քերթողահօր») աշակերտ Պետրոսին («յասացուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»)՝ Օրբէլեանը շարադրում է Դ դ. յայտնի իշխան Անդոկի (Արշակ Բ-ի աներոջ) մասին մի կիսանովելային պատում, ըստ որի, մասնաւորապէս, Շահուի Բ Որմզդեան արքան կամեցել է ճշտել հայ աւագանու՝ «զազա-

Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, գլ. է, էջ 24-25։ Տե՛ս նաեւ Ստեփանոս Օրբէլեան, Սիւնիքի պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Աբրահամեանի, Երեւան, 1986, էջ 78-79։

¹ Տե՛ս Կորին, Վարք Մաշտոցի, Բնագիրը ... առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով ի ձեռն Մ. Աբեղեանի, Երեւան, 1941, գլ. ԺԶ, էջ 66, գլ. ԺԹ, էջ 74; Կորին, Վարք Մաշտոցի, Յառաջաբան, բնագրի վերակազմութիւն եւ ծանօթագրութիւններ, Աշխատասիրեց Հ. Անանեան (Հանդերձ իտալերէն թարգմանութեամբ), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1998, § 51, էջ 50, § 69, էջ 62; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, Ե դար, Անթիլիաս, 2003 (բնագիրն՝ ըստ Կորին, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Աշխատութեամբ Ա. Մաթեւոսեանի, Երեւան, 1994), գլ. ԺԷ, էջ 244, գլ. Ի, էջ 248։ «Վարք»-ի մի վաղ գոյագրում էջերի յետեւառաջութեան մասին տե՛ս Մաթեւոսեան Ա., Կորինի Մեսրոպ Մաշտոցի պատմութեան ձեռագրի մի թղթի տեղափոխութիւն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1990։

² Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, գլ. ԺԶ, էջ 42 (Պատմութիւն նահազգին Սիսական, գլ. ԺԷ, էջ 59)։

տատոհմսն եւ զնոցին նախապատիւ նախադաս նախագահութիւնս», ուստի հայերից պահանջել է այդ մասին վկայող պաշտօնական գրաւոր երեւէ նիւթ («զնախնականն *զգիր* ըստ իւրաքանչիւր ըստ տանց ազատագարմն եկաց ծերոց զնախաստիճանն եւ զնախանիստ պատիւն»), որին ի պատասխան՝ «նոյնժամայն խորհուրդ արարեալ իշխանացն Հայոց Մեծաց՝ մատուցին առաջի թագաւորին զցանկալին ամենայն տառից... զգրաւորական գիրս սրբոյն Գրիգորի, որ *Ագաթանգեղոյ* կոչի... գտեալ նմա *զգիր* տասն եւ եօթն բարձի ազատացն Հայոց իշխանաց...»¹:

Ինչ վերաբերում է մեզ հասած «Զօրանամակ»-ին, ապա այն իւղանկին զարդաշրջանակի մէջ ներգծուած բոլորակ (օվալաձեւ) քառաբաժին աղիւսակ է, որի բաժինների (անուանուած՝ ըստ Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան չորս կուսակալ զօրավարութիւնների՝ «Արեւելեան Դուռն», «Հլւսիսային Դուռն», «Արեւմտեան Դուռն» եւ «Հարաւային Դուռն») ճառագայթաձեւ բացուող եռասիւնակ տողերում թուարկուած են 21-22-ական նախարարութիւններ (ընդամենը՝ 86), իրենց համարներով (Ա. - ԻԱԻԲ., առաջին սիւնակում) եւ զօրականների քանակով (Տ - ԱՅՆ, երրորդ սիւնակում): Բացի այդ, ուղղանկին զարդաշրջանակի աջ կողադաշտի մէջ վերեւից ներքեւ կարճ տողերով տրուած է բնագրի աւարտն ու ամփոփումը. «եւ զոմանս՝ ի յայլ աշխարհս գրաւեալս. եւ լինի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազգաւք՝ ՉԴ-ից հազարաց, թող զսպասաւորս դրանն արքունի, որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի, եւ Մարդպետական, որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուիւոյն եւ զանծուցն: Եւ ընդ ամենայնն թիւ զաւրացն Հայոց, որ է հարիւր եւ քսան հազարաց»²: Այս իւրատեսակ ձեւաւորումը, զուցէ, կարող էր ուղակիօրէն կրկնած լինել այն վաղագոյն հայերէն նախօրինակ-պատճէնի արտաքին պատկերը, որը գրերի գիւտից յետոյ պիտի թարգմանուած-կազմուած լինէր Արշակունեաց աւատական պետութեան զինուծի կառուցուածքն ու ձեւաւորման չափաքանակները

¹ Նոյն տեղում, գլ. Ը, էջ 20-21 («Պատմութիւն նահանգին Սիսական, գլ. Թ, էջ 30-31»): Պատմութիւն մանրամասն արժեւորումը տե՛ս Адоиц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 273-277.

² Տե՛ս Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էքմիածնի եւ իինգ գաւառացն Արարատայ, էջ 58-ին յաջորդող ներդիրը: Հ. Ղ. Ալիշանի «Այրարատ»-ի էջ 424-ին յաջորդող ներդիրի արտատպութեան մէջ բնագրի այս աւարտը տեղափոխուել է բոլորակ աղիւսակի կենտրոնում ներգծուած ուղղանկեան մէջ:

(խորենացու բնորոշումով՝ «կարգք զինուորութեանց»¹) պաշտօնապէս սահմանող մի հրովարտակ-վաւերագրից²: Վերջինիս լեզուն, կարող էր կամ յունարէնը լինել (գոնէ Տրդատ Մեծի շրջանում շատ հաւանական տարբերակ), կամ պարսկերէնը, կամ ասորերէնը, սակայն նրա արտաքին ծեւաւորման վերլուծութիւնը ստիպում է կանգ անել վերջին տարբերակներից մէկի վրայ, քանի որ մեզ հասած աղիւսակում «Հիւսիսային» եւ «Հարաւային» դնանունների տեղերը շփոթուած են աջից - ձախ: Այդ վիճակումը կարող է կապուել միմիայն սեմական գրահամակարգին բնորոշ (արամէերէն տառերով էր նաեւ պահլաւերէնը) աջից ձախ գրութիւնից արուած անուշադիր թարգմանութեան հետ: Մատենագրութեան մէջ «Զօրանամակ» անուանումն արժանագրուած չէ, ուստի՝ այն շարունակում է մնալ պայմանական: Չնայած դրան, ճիշտ չի թւում Ն. Ադոնցից ի վեր շրջանառուող այն դրոյթը, թէ տուեալ փաստաթուղթը «Գահնամակ»-ի մի տեսակ է:

«Զօրանամակ»-ի բնագիրը թողնում է մեզ ամբողջական հասած լինելու տպաւորութիւն, իսկ «Գահնամակ»-ն, ընդհակառակն՝ ըստ ամենայնի, բազմաթիւ անունների պակաս ունի վերջից (Ն. Ադոնցի հաշուով՝ երկու տասնեակից անելի³): Բայց արդէն նկատուած է, որ դրա պատճառը զուտ տեխնիկական է. այդ՝ առանց բացառութեան փոքր նախարարութիւնների անուններն, անշուշտ, եղել են մեզ հասած միակ թերթը պարունակած ծեռագրի յաջորդ թերթի սկզբում⁴: Ընդ սմին, կորսուած անունների մեծ մասը կարող է որոշ հաւանականութեամբ վերականգնուել «Զօրանամակ»-ից⁵: Պակասում են նաեւ բնագրի վերնագի-

¹ ՊՀ. զլ. Բ. ք. էջ 117 («Եւ արէնս իմն հաստատէ [Վաղարշակը]... եւ՝ կարգք զինուորութեանց...»):

² Հմմտ. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 280 ("Покуда действовало это положение относительно нахарарской кавалерии, необходимы были точные сведения о численности князей и их воинств. На почве такой необходимости должны были возникнуть соответствующие письменные документы официального или иного происхождения, родственные с тем памятником, который трактуется нами, - воинской грамотой").

³ Նոյն տեղում, էջ 256:

⁴ St'ya Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 297 ("Всех княжеств в списке - 70: быть может, их было больше, так как до нас сохранился лишь один лист, списанный до конца").

⁵ Իսկ վերջինիս համեմատութեամբ՝ «Գահնամակ»-ն անելի ունի միայն երեք տոհմանուններ՝ ՕՅԸ. Նախճերին, Կ. Բաղաքապետն արքունի եւ ԿԴՂ. Ցուլն (եթէ, իհարկէ, չհաշուենք թուով 11 երկրորդ-երրորդ իշխանաճիւղերը): Հմմտ. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 256-257.

րը եւ ամաջին տառը (կամ տառերը): Սկզբնատառը չկայ՝ թերեւս, որ-
եւէ գրչի վրիպման պատճառով. գրիչները յաճախ էին արտագրութեան
պահին բաց թողնում հատուածի սկիզբնատառը կամ տողը՝ մելանա-
գիրն աւարտելուց յետոյ դրանք գունագարդ նկարելու նպատակով,
սակայն երբեմն մոռանում էին անել դա: Եթէ ընդունենք, թէ բնագիրն
առանձին վերնագիր է ունեցել, ապա կարող ենք նաեւ ենթադրել, որ
այն գրուած է եղել նախորդ մագաղաթաթերթի վերջում:

«Ջօրանամակ»-ի՝ մեզ հասած բնագրի կազմման ժամանակը
Տրդատ Գ-ի դարաշրջանին կամ ամենաուշը՝ Խոսրով Կոտակի իշխա-
նութեան ամաջին տարիներին վերագրելու տարբերակը վաւերագրի
հաւաստիութիւնն ընդունող մասնագէտների մօտ կասկած չի յարու-
ցում¹: Իրոք, փաստաթղթում արձանագրուած մի քանի նախարարա-
կան տներ Հայաստանում հաստատուել էին, ըստ հաւաստի աղբիւրա-
գիտական տուեալների՝ Տրդատի իշխանութեան տարիներին (298-
330), իսկ մի քանիսն էլ ոչնչացուել էին նրա որդու՝ Խոսրով Կոտակի օ-
րօք (Մանաւագեաններ, Որդունիներ եւն): Փոխարէնը՝ մեզ հասած
«Գահնամակ»-ի թուագրման հարցում տեսակէտներն էապէս տարբեր-
ւում են: Ն. Աղունցի ու նրա հետեւորդների կարծիքով՝ Սահակ Պարթևի
նամակը գրուել է մարգպանութեան ստեղծումից (այսինքն՝ 428-ից) յե-
տոյ²: Բովանդակութեան ուշադիր վերլուծութեան հիման վրայ այդ
կարծիքը չընդունելով՝ Բ. Ուլուբաբեանը ցոյց է տուել, որ «Գահնա-
մակ»-ն արտացոլում է մինչմարգպանական շրջանի պատկերը, ուստի
կարող է շարադրուած համարուել Ե դ. ամաջին քառորդում³: Այս
խնդրում վճռորոշ է «Գահնամակ»-ում «ԻԳ. Գարդմանայ տէր» իշխա-
նի յիշատակման փաստը, քանի որ միայն 428-ին Ուտիք աշխարհը (եւ
նրա կազմում Գարդման գաւառը) Կռան Ե Սասանեանի կողմից հա-
նուեց մարգպանութեան վերածուած Հայաստանի կազմից ու միացուեց
Աղուանից թագաւորութեանը (նոյն ժամանակ ստեղծուած Աղուանք-Ա-

¹ Տե՛ս, օր.՝ Շահինեան Լ., Ջօրանամակ, էջ 704; Հայ ժողովրդի պատմութեան
քրետոմատիա, էջ 618 (հատուածի կազմող՝ Ա. Աբրահամեան); Յակոբեան Ա., Պատմա-
աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք),
Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 281-283:

² Алош Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 262-263; Երեմեան Ա., Հայաստանը ըստ
«Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմութեան
ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրայ), Երեւան, 1963, էջ 23; Toumanoff C.,
Studies in Christian Caucasian History..., pp. 229-231.

³ Ուլուբաբեան Բ., Հուսիս-արեւելեան Հայաստանի նախամարգպանական շրջանի..., էջ
159-163; նոյնի՝ Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան, էջ 124-127:

ռան մարգպանութեան կազմում): Բացի այդ, «Գարդմանայ» եպիսկոպոսական «գահ» է յիշատակում Ուխտանէսի երկում պահպանուած (զլ. Ա.հ. «Յաղագս եպիսկոպոսաց, որք ընկալան աթոռ ի տեղիս տեղիս ի սրբոյն Գրիգորէ յիւրաքանչիւր գահս») 30 եպիսկոպոսական թեմերի ցանկը, որը նոյնպէս իրականում արտացոլում է 387-ից 428 թթ. միջակայքի պատկերը¹: Եւ վերջապէս՝ Բ. Ուլուբաբեանի ճշտումներից յետոյ պատմա-բանասիրական նոր քննութեան ենթարկելով մեզ հասած «Գահնամակ»-ի բնագիրը՝ Բաբկէն Յարութիւնեանը փորձել է փաստարկել, որ Սահակ Պարթեւի նամակը կարող է թուագրուել 432-ով (այսինքն՝ մարգպանական շրջանով), սակայն նրան յաջորդող ցանկը պէտք է համարել Հայոց թագաւոր Խոսրով Դ-ի եւ Շապուհ Գ Սասանեանի օրօք 388 թ. հաստատուած «Գահնամակ»-ը²:

¹ Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, զլ. Ա.հ, էջ 100 (բնագրում).

«...շարադրեցից եւ յայտ արարից զիւրաքանչիւր գահս՝ որպէս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի է կարգեալ եւ եղեալ զսեփական աթոռնկալ եպիսկոպոսացն զկարգս... Այս երեսուն եպիսկոպոսք, որք աթոռակալութեամբ ընկալան ծեռնադրութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ...»: 428-451 թթ. վարչական փոփոխութիւնների խնդրի մասին մանրամասն տե՛ս նաեւ Յարութիւնեան Բ., Մեծ Հայքի թագաւորութեան հիսսիս-արեւելեան մարզերի վարչա-քաղաքական կացութիւնը 387-451 թթ., ԲԵՀ, 1976, № 2, էջ 77-95; Арутюнян Б., Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елишэ, Кавказ в Византизм, вып. 1, Ереван, 1979, с. 19-35; Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 109-114; Семенов И., Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв., Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала, 2002, с. 14.

² Բ. Յարութիւնեանը ենթադրում է («Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 62-74), որ «Շահապն Շովիաց տէր»-ի տակ «Գահնամակ»-ը նկատի ունի Շահունեաց Շովիք գաւառի իշխանին (որը երկրի «բաժանքից» յետոյ գտնուում էր Կայսրութեանն անցած հատուածում), իսկ դա կարող էր լինել միայն այն տարիներին, երբ Արշակ Վերջին թագաւորի մահուանից յետոյ Խոսրով Դ-ն, Սասանեանների եւ Հռոմի միջեւ կայացած ժամանակաւոր համաձայնութեամբ, վերահսկում էր նաեւ Հայաստանի արեւմտեան մասը (ՊՀ, զլ. Գ.խթ, էջ 319-320): Սակայն *Շահապն* եւ *Շահունի* անունանութների նոյնացումը խնդրառու է թւում, քանի որ Ազաթանգեղոսի իշխանացանկում դրանց տակ հանդէս են գալիս երկու տարբեր նախարարներ («եաւթերորդ՝ իշխանն Շովիաց աշխարհին... չորեքտասաներորդ՝ իշխանն շահապն Ջարաւանդ եւ Հեր գաւառի»): Բացի այդ՝ «Գահնամակ»-ի «Շովիք»-ը, մեծ հաւանականութեամբ, կարող է լինել «Մեծ Շովիք»-ը (որը պարսկական մատուց էր), ինչպէս որ երեսում է յունարէն թարգմանութեամբ պահպանուած «Գրիգորի վարք»-ի իշխանացանկից՝ «Եօթերորդ՝ իշխանը Մեծ Շովիքի, որը Միջագետքի մօտ է գտնուում» (տե՛ս Garitte G., Documents pour l'étude du livre d'Agathanghe, Rome, 1946, p. 73; Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանութիւն... ծանօթութիւններով Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւան, 1977, էջ 178): Ըստ այդմ՝ «Գահնամակ»-ում կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Ե. Շահապն, [2.] Շովիաց տէր* փխ *Ե. Շահապն Շովիաց տէր*:

Բոլոր դէպքերում բնագիրը թուագրող ուսումնասիրողները նախ եւ առաջ յենուել են նրա սկզբնամասի վրայ՝ ընկալելով դրա բովանդակութիւնն այնպէս, թէ հայ նախարարների գահացուցակը Ս. Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսը (388-439, ընդմիջումներով) յայտնաբերել է Հայոց թագաւորի դիւանում (վերջին Արտաշէս-Արտաշիրի կամ Խոսրով Դ-ի) կատարած փնտրտուքի («խնդիր արարեալ») արդիւնքում, որից յետոյ վաւերաթուղթը հաստատման է ուղարկուել Տիգրան՝ արքայից արքայ Վռամ Ե Գոռին (420-438/439): Սակայն ամբողջ բնագրի ուշադիր վերլուծութիւնը եւ լեզուաբանօրէն հնարաւորինս ճիշտ տողատումն ու կտաղդումն աւելի հաւանական են դարձնում նրա ընթերցման այլ տարբերակ:

Նախ՝ թոււմ է, թէ ուսումնասիրողներին պարզապէս կաշկանդել է բնագրի ամենասկզբի պակասի տեղում աւելի քան մէկուկէս դար առաջ Մ. Էմինի առաջարկած վերականգնումը՝ «[Սա]հակայ խնդիր արարեալ...»¹ (Ն. Աղոնցը դա շեշտուած է դարձրել՝ «[Ի՞մ Սա]հակայ...»): Իրականում շատ աւելի հաւանական է, որ կորսուել է միայն մէկ տառ, այն է՝ Ն/սկզբնատառը «[Ա]հա կայ խնդիր արարեալ» պարզ արտայայտութեան մէջ, որը բաղկացած է «Ահա» եղանակաւորիչից եւ «կամ» բայից՝ գործածուած որպէս օժանդակ բայ «առնեն» բայի անցեալ դերբայի հետ²: Այդ «կորած» (ինչպէս ենթադրում էր, օր.՝ Բ. Յարութիւնեանը) ստորոգեալը «յայտնաբերելով»՝ տեսնում ենք, որ բնագրի առաջին նախադասութեան գործող անձը ոչ թէ կաթողիկոսն է, այլ հէնց Հայոց «Արտաշէս թագաւոր»-ը («[Ա]հա կայ խնդիր արարեալ... յԱրտաշէսի թագաւորի»): Դրանից յետոյ պարզ է դառնում, որ «խնդիր արարեալ»-ն այդտեղ ունի ոչ թէ «որոնելու», այլ ուղղակի՝ «հայցելու, հարցնելու,

¹ Տե՛ս դեռ նրա՝ Գ. Ավսերդեանին հասցեագրած 2.04, 1851 թուակիր նամակ (Ավսերդեան Գ., Նամակներ, էջ 355 եւ *История Армении Мовсеса Хоренского*, 1858, с. 358):

² Հմմտ. «Բաղդադեալ ժամանակ է կազմում նաեւ կամ բայը՝ խոնարհուող բայի անցեալ դերբայի հետ. հասեալ կամ (հասել եմ), եղեալ կայր (պառկած էք), եկեալ կայ (եկել է)» (Առաքելեան Վ., Գրաբարի քերականութիւն, Երեւան, 2010, էջ 194): Մենագրութեան «Գրաբարի հատընտիր» բաժնի օրինակներից տե՛ս «կայր կախեալ յերեւոյթ տեսիլ նշանակի, եւ փաղկաւոր մարմինն ի բարձուէն...» (էջ 244; Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, գլ. Դ.ծթ, էջ 185; Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԱԲ, էջ 375): Ս. Գրքից նշենք «ահա»-յով, անցեալ դերբայով եւ օժանդակ բայ դարձած «կամ»-ով մի օրինակ՝ «Համբարծ Աբրահամ զաչս իւր եւ ետես, եւ ահա խոյ մի կախեալ կայր զծառոյն սարեկայ զեղջերաց» (ՄՆՆդ. ԻԲ 13), որի յունարէնում եւս առկայ են «ահա»-ն եւ բաղդադեալ ստորոգեալը («Καὶ ἀναβλέψας Ἀβραάμ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ εἶδεν καὶ ἰδοὺ κριὸς εἰς κατεχόμενος ἐν φυτῷ σαβεκ τῶν κεράτων»):

հարցում անելու» իմաստը¹ (ըստ այդմ՝ յաջորդող «եթե»-ն պահանջող հարցական է դառնում), իսկ «զոր ի Տիսպոնն» հատուածն անհրաժեշտ է ընկալել իբրեւ երկու բառով ընդմիջուած «ի դրան արքունի» հատուածին լրացնող (պայմանականօրէն պարզեցուած՝ «կայ խնդիր արարեալ *Արտաշէսի թագաւորի*՝ ի դրան արքունի, *զոր՝ ի Տիսպոնն, ...եթե՞* ես... տեսի»): Նաեւ հասկանալի է դառնում, որ «Արտաշէսի ի դիւանին» ըստ ամենայնի, նշանակել է «*Արտաշէսական դիւան*»՝ իբրեւ բնորոշում (եւ անգամ՝ գուցէ, անուանում) Իրանի պետական արխիւ-դիւանի (կամ ամուսնազն նրա՝ նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ ֆոնդերից մէկի), ընդ որում՝ աւելի հաւանական է՝ հէնց առաջին Սասանեան արքայի անունով: Վերջինս, ինչպէս դա պատկերացնում էին Ե դարի հայ հեղինակները (հորքենացու օրինակով), բացի իրենց հայրենիքը նուաճելուց ու նրա մեծ մասն աւերածութեան ենթարկելուց («գերելով՝ գլոյով մասն աշխարհիս յաւեր դարծուցանէր»³)՝ դրա հակառակն էլ էր արել. «գեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին *լայսինքն*՝ նախկին, Վաղարշակ թագաւորի օրերի/» հաստատէր»⁴: Եւ ահա, հեր-

¹ Ըստ Հայկազեան բառարանի՝ «խնդիր» գոյականի իմաստներն են (Խտ. Ա, էջ 952).

«խոյզ, յոյզ, որոնումն», «Զննութիւն, հարցուփորձ, վէճ, տարակոյս լուծանելի, խուզարկութիւն բանից», «Պահանջումն», «խնդրուած, հայցուած, իրն հայցեալ»:
 Այսպիսով՝ ստացուում է. «Ահաւասիկ հարցում է արուել Արտաշէս թագաւորի կողմից...»:

² Գուցէ, իրօք, վերականգնելի համարելով՝ որ փխ *զոր*, ինչպէս նկատել է Բ. Յարութիւնեանը («Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 73): Ուսումնասիրողն առաջինն է ճիշտ նկատել նաեւ այս հատուածի վերջում՝ «տեսի» բառից յետոյ նախադասութիւնն աւարտելու անհրաժեշտութիւնը՝ թէկուզ եւ չզգալով նրանում «եթե»-ի հարցական բնոյթը (նոյն տեղում):

³ Հմմտ. ՊՀ, գլ. Բ.հգ, էջ 215: Ի դէպ, մեծ բարեբախտութիւն կը լինէր, եթէ այս արտայայտութեան մէջ կէտադրման՝ մեր կատարած փոքրիկ փոփոխութիւնը (1913 թ. բնական բնագրի համեմատ) նպաստէր՝ յաղթահարելու վերջին տասնամեակներում հայագիտութեան մէջ վատասկաշատ գիտնականների մի շտապողական վրիպման հետեւանքով սպորած այն թիրոնկալումը, իբրեւ թէ տուեալ արտայայտութիւնից բխում է Մեծ Հայքի թագաւորութեան բաժանուած լինելը Սասանեան Իրանի եւ Հռոմէական կայսրութեան միջեւ Գ դ. կեսերին (ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 67-88; Հայ ժողովրդի պատմութիւն, II, Խրեան, 1984, էջ 39-43; «Հանդէս ամսօրեայ», 2007, էջ 160-171): Այդ պնդումը լոկ գրաբարի շարահիւսութեան նրբերանգների թոյլ իմացութիւն է ցուցանում (ախտի ընկալել, պայմանականօրէն պարզեցուած՝ «գլոյով մասն աշխարհիս գերելով-յաւեր դարծուցանէր») եւ կոպտօրէն անտեսում յարակից ենթատեքստերը, այդ թւում՝ հէնց շարունակութեան մէջ՝ «Յորմէ գաղթեալ նախարարն Հայոց՝ ...ի Յոյսն ապաւինէին» (այսպէ՛ս, այլ ոչ թէ՝ «Հայաստանի ոչ յոյով, Յունական բաժին»): Բայց, ցաւօք, այն դեռեւս թրեթօրէն անցնում է ատենախօսութիւնից ատենախօսութիւն եւ քարտէզից քարտէզ:

⁴ ՊՀ, գլ. Բ.հէ, էջ 215-216: Ուշագրաւ է նաեւ՝ «Եւ գերկիս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ եւ ամենեւինք զիւր անուն հաստատէ»:

թական անգամ Տիգրոն ուղարկուած Սահակ Պարթեւից ակնկալել են հէնց այդտեղ՝ «Արտաշէրի ի դիւանին» փնտրել ու գտնել («եթէ՝ ես ... տեսի») անհրաժեշտ փաստաթուղթը¹: Այն, բարեբախտաբար, յայտնաբերուել է, ապա հաստատուելով արքայից արքայի ու կաթողիկոսի կնիքներով՝ Սահակի կողմից ուղարկուել է (բնականաբար՝ Հայաստան)՝ «Քաղոց ամսի 17» թուակիր մի նամակ-ամառաբանով («գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս»)՝ այն մասին, թէ «Նորին բարերարութիւն» Հայոց թագաւորն (այլ ո՛չ թէ Պարսից արքան) ինչպէ՛ս նախկին ժամանակների օրինակով կարգադրի (ապառնիով, այլ ո՛չ թէ յորդորական հրամայականով. «եթե որպէ՛ս Ձեր բարերարութիւնդ հրաման *տա-ցէ*... որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին...») գահակարգութեան խնդիրները «Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց» համար՝ ամառարկուած «արդար եւ ճշմարիտ» ձեւով նրանց իր «դիւանի շահիւսմարի» մէջ «առնելով» (դասակարգելով-հաշուառելով)²: Եւ այդ ամենը, կրկին նշենք՝ ի պա-

¹ Այս դիտարկումը կատարել է դեռեւս Գր. Խալաթեանը (Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 296). "...католикос Саак ездил в Персию в дни армянского царя Арташеса, при персидском царе Враме V, быть может, даже для утверждения Арташеса на престоле... 17-го числа армянского месяца к'ах'оца... католикос Саак посетил в персидской столице Ктезифоне персидскую государственную канцелярию и в архиве царя Арташира (379-383) видел касающийся армян нամական նամակ[ի] - податный список крестьян, составленный, быть может, по приказанию этого царя после разделения Армении между Персией и Византией" (վերջին միտքն, իհարկէ, ճիշտ չէ): Հմմտ. «420-421 զինքն Տիգրոն կը գտնենք, ուր գուցէ կ'երթայ Արտաշէսի թագաւորութիւնը յաջողցնելու համար, եւ պարսիկ արքային վրայ իր ունեցած հեղինակութեամբ դադրեցնել կու տայ քրիստոնեաներու դէմ հանուած հալածանքը» (Քիպարեան Հ., Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1992, էջ 75):

² «Առնեն» բայի երկրորդ իմաստով (ըստ Հայկազեան բառարանի, հ. Ա, էջ 308. «Կացուցանել, կարգել, համարիլ»): Նամակի հասցեատիրոջ հարցում Գր. Խալաթեանցի տեսակէտը, ցաւօք, չի տարբերում միւսներից (նոյն տեղում. "Тут он письменно обращается к "царю царей и благодетелю" (по-видимому, таков был титул этого владетеля) Враму, прося его о следующем: "чтобы твоё благодеяние повелело, как то было прежде у армян, произвести для твоёй канцелярии [новую] общую перепись армянских дворян и владетелей, дабы [сообразно с тем] места их в разрядном списке были определены"). Հմմտ. նոյնը՝ Ստ. Մալխասեանցի ընկալման մէջ (էջ 338). «զրեցի Վռամ արքայից արքային եւ բարերարին, թէ թող [չկայ *որպէս-ը*] ձեր բարերարութիւնը հրաման տայ՝ Հայոց ազատների եւ տանուտէրների ցուցակագրութիւնը կազմել ձեր դիւանում...»: Բայց բնագրից ամենաշատ շեղումները Մ. Եմինին են (վերծանութեան ցանկացած տարբերակով՝ կոկնդուած Ն. Ադունցի կողմից (Армения в эпоху Юстиниана, էջ 270). «Я Саак искал во дворе царя Арташеса того, о чем заговорил в Ктезифоне, что я видел тамакан палата Арташира в диване [17 месяца к'аг'оца]. И обратился я католикос Саак к Враму... с просьбой: да прикажет Ваше Благодеяние сделать перепись армянским азамат и манутерам для вашего дивана..." (տե՛ս նաեւ

տասխան Արտաշէս թագաւորի՝ անշուշտ, Սահակ Պարթեւի հետ նախապէս մտադրացուած ու պատրաստուած պաշտօնական հարցումի («խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի...»):

Ամեն ինչից բացի, նախորդ վերծանողներին ու թարգմանիչներին խանգարել է նաեւ բնագրի առաջին սիւնակի 7-րդ տողաւարտում պատուոյ նշանի տակ վերցուած ԺԷ (17) թուանշանից յետոյ գրչի դրած վերջակէտը, որին նաեւ երկու խոշոր գլխատառեր են յաջորդում¹ («տեսի ի քնդոց ամսոյ ի ԺԷ: Ի Վռամայ...»): Վստահելով դրան՝ հրատարակիչներն այդ նոյն տեղում են աւարտել իրենց վերականգնած բնագրի առաջին նախադասութիւնը (միայն Բաբկէն Յարութիւնեանը խախտեց այդ՝ «աւանդոյթը»), որի հետեւանքով ամսաթիւը կտրուել է Սահակի ուղարկած նամակից («գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս...») եւ կապուել արքունի դիւանում «Ռամական նամակը» տեսնելու-գտնելու հետ: Իրականում, սակայն, դժուար չէ նկատել, որ անյայտ գրչի համար հիմք են ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ, նախօրինակից եկած՝ թուանշան ցուցանող կրկնակէտերը («*ի :ԺԷ:»), որոնցից երկրորդը նա սխալմամբ ընկալել է իբրեւ վերջակէտ: Ի դէպ, շտապողական է թուում նաեւ հրատարակիչների վստահութիւնը գրչի յաջորդ վերջակէտի նկատմամբ, որը նա դրել է «նոյնպէս Ներսէս» բառերից առաջ: Այն յետ տանելով ու դնելով «Որ յայսմ հետէ»-ից առաջ (այսպիսով ընկալւում է. «Որպէսզի այսուհետեւ... գահ[ակարգ]ը յայտնի լինէր, ...կնքեցինք Գահնամակը...»²)՝ յաջողուած է միեւնոյն նախադասութեան մէջ չթողնել բայի տարբեր ժամանակներով խոնարհուած երկու ստորոգեալները («հրաման տալէ» եւ «ի յայտ լինէր») եւ իրարից

ծնթ. 1, հմմտ. История Армении Мовсеса Хоренского, с. 358): Դժուար է հասկանալ, թէ գիտնականների պատկերացմամբ՝ ինչպէ՞ս կարող էր Սահակը գրել՝ «եւ է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ», եթէ նամակն ուղղում էր Պարսից արքային: Նոյնը՝ Հայոց կաթողիկոսի կնիքը դնելու հարցում, եթէ կնքուող թուղթը պիտի պահուէր Տիգրանի դիւանում:

¹ Դրանցից առաջինը մագաղաթեայ պատառիկի լուսանկարում յստակ ընթերցուող գլխատառ Ի է, բայց զարմանալի է, որ երեք հրատարակիչներն էլ նրա փոխարէն ըն են վերծանել:

² Հմմտ. «Դասական շրջանի մատենագրութեան շարահիւսական համակարգն ունի բարդ նախադասութիւնների այնպիսի տիպեր, որոնցում գլխաւոր եւ երկրորդական մասերի գործողութիւնները, նշելով հանդերձ ժամանակային յաջորդականութիւն, հանդէս են գալիս միշտ հետեւեալ յարաբերութեամբ. երկրորդական նախադասութեան գործողութիւնը իբրեւ կանոն միշտ նախորդում է գլխաւոր նախադասութեան գործողութեանը» (Նաչեւեան Լ., Գրաբարի շարահիւսութիւն, Հանդէս Ամսօրեայ, ԶԶ տարի, Վիեննա, 1992, էջ 15):

ոչ շատ հեռու կրկնուած «Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց»-ներն ու «նոյնպէս»-ները:

Եւ մի փոքր էլ յետ վերադառնալով՝ մանրամասնենք, որ Սահակի նամակ-առաջաբանի սկզբում մեր կողմից վերականգնուած «[Ա]հա» ե-ղանակաւորիչ բառը¹ բազմաթիւ այլ դէպքերում եւս տեսնում ենք միջ-նադարեան թղթերի, ճառերի, ինչպէս նաեւ մէջբերուած ուղղակի խօս-քերի եւ կարելիոր հատուածաբաժանումների սկզբում (նաեւ՝ «Եւ ահա», «Զի ահա», «Արդ ահա», «Ահաւասիկ» տարբերակներով): Օր.՝ նրանով է սկսւում «Գիրք թղթոց»-ի հէնց այն նամակը (Թիֆլիսեան տպագրում՝ ԶԹ.), որը Հ. Նորայր Պողարեանի աշխատասիրած երկրորդ հրատա-րակութեան մէջ դրուած է առաջին տեղում («Ա. Երանելոյն Մակարայ՝ Սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի հայրապետի՝ Կանոնական թուղթ ի Հայս... Ահա վասն ահին եւ երկիւղին Աստուծոյ եւ ի փափագ սիրոյ բա-րեպաշտութեան ձերոյ փութացայ զարթուցանել զբարեսէր եւ զպար-զամիտ սիրտս ձեր...»)²: Նոյն հրատարակութեան երկրորդ փաստաթղ-թում (Թիֆլիսեան տպագրում՝ ԶԸ.) «Եւ ահա»-ով է սկսւում հասցէ-ագրութեանն ու ոճական նախաբանին յաջորդող առաջին բովանդակա-յին պարբերութիւնը («Բ. Սրբոյն Կիւրղի եպիսկոպոսի՝ առ Նեստոր... Առ ս. եւ աստուածապաշտ եւ պաշտամանակից մեր Նեստոր... ողջոյն: ... Եւ ահա մեծ սինհոդոսն որ եղել...»)³: «Ահա»-ով է սկսւում նաեւ Օծնե-ցուն վերագրուող «Նորին տեառն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի՝ Ոնդդէմ այնոցիկ, որ ապականեն զսուրբ խորհուրդն ի ձեռն խմորոյ եւ ջրոյ» վերտառութեամբ նամակը՝ հետեւեալ շարադասութիւն ուշագրաւ սկզբով. «Ահա յառաջագոյն ծանուցեալ առաքելոցն՝ զապստամբութիւն հերժուածոյն ի ճշմարիտ հաւատոյն, եթէ այլայլեն զխորհուրդ տնաւրէ-նութեանն Քրիստոսի: Յառաջագոյն հաստատեցին զգեղ բժշկութեան ի գիրս եւ ի զուխս ընթերցարանաց...»⁴: Հասցէագրութիւնից յետոյ այդ-պէս են սկսւում եւս երկու թղթեր՝ Աղեքսանդրիայի Պետրոս հայրապե-տի՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ակակին ուղղուած Իններորդը («ԻԸ... Ահա արժանի եղեր, սուրբ հայր իմ, տեսանել զփառս Տեառն

¹ Հմմտ. Առաքելեան Վ., Գրաբարի քերականութիւն, Երեւան, 2010, էջ 220:

² Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, Երուսաղէմ, 1994, էջ 1: Տե՛ս նաեւ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 407: Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, Աշխատասիրութեամբ Վ. Յակոբեանի, Երեւան, 1971, էջ 216:

³ Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 10: Տե՛ս նաեւ Գիրք թղթոց, 1901, էջ 460:

⁴ Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 467 (մի փոքր փոփոխել ենք կէտադրութիւնը): Տե՛ս նաեւ Գիրք թղթոց, 1901, էջ 234 (ԾԱ):

մերոյ,...») եւ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսի՝ Հայոց Աբրահամ Աղբաթանեցի հայրապետին ուղղուած Երրորդը («Ահաւասիկ» տարբերակով. «Զ... *Ահաւասիկ* այս եւ ի մէջ երրորդ թուղթ գրեցաւ առ ձերում սրբութիւնդ: Եւ ե՛ս զսահման հաշտութեան պինտ պահեմ...»¹): «Ահա»-ով է սկսուած «Երանելոյն Թեոդորոսի [Քռթենաւորի]՝ Ընդդէմ Մայրագումացոյն» ճառը. «*Ահա* այժմ նորահրատ տոչորեցաւ բոց եւ զբեղմնաբեր տունկս բանական դրախտին... համրացուցանել ճարակի...». դրան յաջորդող պարբերութեան սկիզբն է. «*Քանզի ահա* վերայայտեցան այժմ ի տանս Թորգոմաց նորածին դառնութեան զարմք...»²: Իբրեւ կարելոր հատուածաբաժանումների սկիզբ՝ երկու օրինակ յիշենք Յովհան Օծնեցու «Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս» երկից, որի վերջին հատուածում կանոնական կարելոր դրոյթներից առաջ հեղինակը երկիցս յիշատակում է իրեն («*Ահաւասիկ* զայս գրեցաք կանոնս՝ ես՝ Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս, ամենայն եպիսկոպոսաւք եւ քահանայիւք եւ ուխտի մանկամբք եկեղեցւոյ սրբոյ...». «*Ահաւասիկ* ես՝ Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս, գրեցի իմով ձեռամբ զայս կանոնս, հաստատութեամբ սուրբ հաւատոյ...»³): Եւ իբրեւ մէջբերուած ուղղակի խօսքի սկիզբ՝ մի քանի օրինակ նշենք Մովսէս Դախնուրանցու (պատմագրութեան մէջ կոչուած նաեւ՝ *Կաղանկատուացի*) «Պատմութիւն Աղուանից»-ում բառացի արտագրութեամբ պահպանուած՝ «684 թուականի պատմութիւն» անուանուած երկից. այստեղ «Ահա»-ով են սկսուած Ուխտանէս կաթողիկոսի, Վարազ Տրդատ իշխանի եւ Իսրայէլ եպիսկոպոսի խօսքերը (համապատասխանաբար՝ «*Ահա* առաքեաց մեզ Տէր ի Սիովնէ գաւազան զաւրութեան, եւ սովաւ տիրեսցուք մերոց թշնամեաց...». «*Ահա* հարկք, որ եղան ի վերայ մեր ի դժնդակ ազգէն Տաճկաստանեաց, յոյժ վտանգեալ տարակուսեցէ զմեզ...». «*Ահա* զխոստմունս սիրոյ քո, զոր ունիս առ Աստուած...»⁴): Վերջում յիշենք, որ Ս. Գրքում, որի մեծագոյն մասի

¹ Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 346: Տե՛ս նաեւ Գիրք թղթոց, 1901, էջ 185:

² Տե՛ս Յովհաննու Իմաստասիրի Ածնեցւոյ Մատենագրութիւնք, Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1833, էջ 171:

³ Յովհան կաթողիկոս Օծնեցի, Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս, Գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, Հանդէս Ամսօրեայ, ՃԻԳ տարի, Կիեննա-Երեւան, 2009, էջ 130, 134: Տե՛ս նաեւ Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 490, 492 (ԶԸ): Գիրք թղթոց, 1901, էջ 231-232 (ՏԵ):

⁴ Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, Գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. Դ-Ե, է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 820, 868, 888: Տե՛ս նաեւ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը եւ ներածութիւն Վ. Առաքելեանի, Երեւան, 1983, գլ. Բ.իբ, էջ 184, գլ. Բ.լթ, էջ 237, գլ. Բ.խա,

թարգմանիչը եւ խմբագիրը Ս. Սահակ Պարթեւն էր, «Ահա»-ն հանդի-
պում է 331 անգամ (ըստ համաթարգմանի¹, համեմատութեան համար՝
Խորենացու մօտ մէկ տասնեակից պակաս է), ընդ որում դրա քառորդ
մասը նախադասութիւնների սկզբում է: Եւ նկատի ունենանք, որ ան-
հրաժեշտութեան դէպքում օրինակների թիւը կարելի է անելացնել:

Մեզ հասած «Գահնամակ»-ի կազմման պատմական համատեքստը
լիարժէք ճշտելու համար անհրաժեշտ է նրա նամակ-առաջաբանի հա-
ղորդած տուեալներին զուգահեռ քննարկել (ինչպէս որ դա արել են
նաեւ նախորդ աղբիւրագէտները) Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն
Հայոց»-ում պահպանուած այն տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են
Տիգրանում Սահակ Պարթեւի գործունէութեան երեք դէպքերին՝ 380
կամ 390-ական թուականներին, 414-ին եւ 428-432 թթ.²: Դրանցից ա-
ռաջինը, որ ուսումնասիրողների կողմից նկատուած խիստ ուշագրաւ
մանրամասներ է պարունակում, Պատմախոր որդեգրած ժամանակա-
գրական համակարգի թերիւնների պատճառով³ նաեւ ակնյայտ հակա-
սութիւններ է ցուցաբերում: Խորենացու խօսքերով՝ Վռամշապուի թա-
գաւորը, որն իր աւագ եղբօրը՝ Շապուի Գ Սասանեանի կողմից (ըստ
Պատմախոր ժամանակագրական պատկերացումների՝ Շապուի Բ-ի
կողմից) գահընկէց արուած Խոսրով Դ արքային յաջորդել էր 388 թուա-
կանին (իսկ, ըստ ամենայնի, Յագկերտ Ա-ի կողմից *պաշտօնական*
հաստատմամբ՝ 399-ին⁴) «հրաժարէր առանց հրամանաց արքայից ար-
քայի առնել զայն [*Համազասպ Մամիկոնեանին նշանակել սպարա-
պետ*]... Վասն որոյ առեալ ի նմանէ թուղթս՝ ...ինքնին չոգաւ [Սահակն.

էջ 258:

¹ Համաթարգման Հին եւ Նոր կտակարանաց, Աշխատասիրութիւն Թ. վրդ.

Աստուածատուրեան Արապկերցոյ, Երուսաղէմ, 1895, էջ 28-30:

² ՊՀ, գլ. Գ.ծա, էջ 322-324; գլ. Գ.ծե, էջ 329-330; գլ. Գ.կդ-կե, էջ 348-352:

³ Մանրամասն տե՛ս անգերազանցելի մնացած՝ Սարգսեան Գ., Մովսէս Խորենացու

«Հայոց պատմութեան» ժամանակագրական համակարգը, Երեւան, 1965:

⁴ Տե՛ս Անանեան Հ., Գրոց գիւտի թուականը եւ Վռամշապուի Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, Բազմավէպ, 1985, էջ 138 (յօդուածի ծանօթագրուած վերահրատարակութիւնը տե՛ս Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիւտի 1600-ամեակին. Երեւան, 12-17 Սեպտեմբերի, 2005 թ., Ձեկուցումների ժողովածոյ, Երեւան, 2006, էջ 589): Հեղինակը 414 թ. վախճանուած Վռամշապուի 21-ամեայ իշխանութեան (ըստ Խորենացու ժամանակագրական տուեալի) ոչ պաշտօնական սկիզբը դնում է 393-ից, սակայն չի բացառում նաեւ 388/389 թուականի հնարաւորութիւնը:

որը կաթողիկոս էր 388-ից] առ Արտաշիր Պարսից արքայ [sic! - 379-383/384¹], որ յետ եաւթանասուն ամի թագաւորութեան հաւրն կալաւ զտէրութիւնն ամս չորս: Եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ... Որոյ զքնան կատարեալ զխնդիրսն, նախ՝ վասն փեսայի նորա Համազասպայ, դարձեալ եւ վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն Կամսարական եւ Ամատունի... հրամայեաց զտունս երկաքանչիւրոցն՝ զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա, բայց միայն *ի գահ* հայրենի ո՛չ հաստատել... իսկ զազգն Համազասպայ, որ է տոհմ Մամիկոնեան՝ ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ *գահ նախարարացն* Հայոց, եւ ի դիւանի իւրում գրել»²: Պատմահայրն, անշուշտ, ամենեւին չի գիտակցել Սահակ Պարթեւի այս այցը Արտաշիր Բ-ի հետ կապելուց առաջացող ժամանակագրական հակասութիւնը եւ անգամ պնդում է, որ հէնց այդ արքայից արքան է պատասխան նամակով Հայոց թագաւորին համապատասխան յանձնարարութիւններ տուել (նամակի սկիզբը. «Մագդեզանց քաջ Արտաշիր արքայից արքայ՝ առ եղբայր Կամշապուհ թագաւոր Հայոց՝ ողջոյն շատ: Ընկալայ զգրեալսս քո...»)³: Դրանց մէջ մեզ համար կարեւոր է. «զՀամազասպ կացուցեն ի վերայ զաւրացոյ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ, եւ ազգի դորա տացեն *զգահն հինգերորդ*⁴ պատուոյ նախարարացոյ... եւ զտունս վնասակարաց ազգացոյ, զորս կալաք յարքունիս, թողցեն ի բաց՝ աներկիւղաբար ժառանգել նոցին մնացորդաց, բայց *գահուց հայրենականաց պատուոյն* մի՛ արասցես արժանի. զի եւ մեր *ի մերում դիւանի* հրամայեցաք *գրել*»: Ինչպէս նկատում ենք, Խորենացին երկու զլուխներում էլ արժարժում է Սասանեան արքայի եւ Սահակ կաթողիկոսի կողմից քննարկուած (եւ լուծում ստա-

¹ Սասանեան արքաների ժամանակագրութիւնը (որը շարունակում է մնալ տարբերակներով) վերջին անգամ տե՛ս Խуршудян Э., Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование), Алматы, 2003, с. 387:

² ՊՀ, գլ. Գ.Ժա, էջ 322-323: Շարունակութեան մէջ ուշագրաւ է. «Զի գերկուս զայս այսպէս պահէին սովորաբար. զի յորժամ նստէր արքայ նոր, նոյն ժամայն փոխէին զդրամ՝ զտեալ ի զանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր, եւ զգիր դիւանին յալ փոխեալ նորա անուամբ՝ սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս եւ արասցէ աշխարհագիր նոր, թողուն զայն, որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր՝ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել...»:

³ ՊՀ, գլ. Գ.Ժբ, էջ 323-324:

⁴ Այստեղ քննական հրատարակութեան աշխատասիրողների դրած բութը շփոթեցնում է. պէտք է ընկալել (պայմանականօրէն պարզեցնուած) «զհինգերորդ պատուոյ-գահն նախարարացոյ»:

ցած) հայ նախարարների գահակարգութեան խնդիրներ, սակայն ոչինչ չի ասում ուղղակի «Գահնամակ»-փաստաթղթի վերաբերեալ (հակառակ, օր.՝ Բ. Յարութիւնեանի վարկածի)¹: Բայց փոխարէնը՝ կարելոր է, որ պատմիչի խօսքերն ակնարկում են մի շատ հին կարգից («գահուց հայրենականաց պատուոյն») շեղումների վերականգնման կամ չվերականգնման իրողութեան մասին:

Ինչ վերաբերում է իրական ժամանակագրութեան համեմատ ի յայտ եկող հակասութեանը, ապա հետազոտողները լուծում են այն՝ ենթադրելով, որ Սահակ Պարթեւը Տիգրնում հանդիպել է, հաւանաբար, ոչ թէ Արտաշիր Բ-ին, այլ կամ նրա որդի Շապուհ Գ-ին (383/384-388)², կամ, գուցէ, թոռանը՝ Վռամ Դ Կրմանին (388-399)³: Կարելոր է թւում, որ Պատմահայրն Արտաշիրի նամակից յետոյ գլխի վերջում ուշագրաւ նշում ունի, ըստ որի այդ արքայից արքայի՝ վրայ հասած վախճանից յետոյ գահակալած Վռամ Կրմանը *նոյն կերպ* բարեացակամ վերաբերմունք է ցուցաբերել Հայոց թագաւորի, աւագանու եւ *Սահակ Պարթեւի* նկատմամբ (բնագրում. «յորժամ եկն մեծն Սահակ եւ զամենայն պարգեւեալսն յԱրտաշէրէ հաստատեաց, մեռաւ արքայն Պարսից Արտաշիր, եւ փոխանակ նորա թագաւորեաց Վռամ, որ եւ Կրմանն կոչեցաւ, ամս տասն. եւ *զնոյն* բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհիս Հայոց եւ ընդ թագաւորին մերում Վռամշապիոյ եւ *ընդ մեծին Սահակայ...*»): Այդ տեղեկութիւնն ինչ-որ չափով մեղմում է պատմիչի վկայութիւնների *բոլոր* մանրամասների հաւաստիութեան վերաբերեալ ծագող կասկածը եւ թոյլ տալիս համարել, որ նրա ձեռքի տակ ենթադրաբար եղած բուն աղբիւրում, գուցէեւ, կարող էր նշուած լինել Սահակին Պարթեւին Տիգրնում իրօք ընդունելութեան արժանացրած արքայից արքայի մասին, բայց ո՛չ յատկապէս Արտաշիր Բ-ի:

¹ Որ «Գահնամակ»-ում եւս Մամիկոնեանների դիրքը հինգերորդն է (որոշ վերականգնումով)՝ ոչինչ չի փոխում, քանի որ Սահակի խնդրանքին անսաճ Պարսից արքայի վճիռից յետոյ այդ կարգը պիտի բնականօրէն շարունակուած լինէր զոնէ տասնամեակներ: Նոյնը վերաբերում է նաեւ Խորխոռունի մալխազների՝ 387-388 թթ. ձեռք բերած բարձր դիրքի շարունակմանը:

² Տե՛ս Յարութիւնեան Բ., «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը..., էջ 63-64:

³ Տե՛ս Վարդանեան Վ., Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչուղիներում, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 141: Հ. Պօղոս Անանեանը հնարաւոր է համարում անգամ Յագկերտ Ա-ի տարբերակը (399-420)՝ սակայն չբացատրելով նաեւ վերջինիս աւագ եղբայր Վռամ Դ-ին (Հ. Պ. Անանեան, Գրիգ գիւտի թուականը եւ Վռամշապուհ Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, էջ 139; Միջազգային գիտածոյով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիւտի 1600-ամեակին, էջ 590):

Մի փոքր շեղուելով մեր հիմնական նիւթից՝ տեղին նշենք, որ Շապուհ Գ-ի գահակալութեանը ծանօթ չի եղել ոչ միայն Մովսէս Խորենացին, այլեւ է դ. 40-ական թթ. կէսերին իր երկի շարադրանքն սկսած (եւ, ինչպէս ցոյց ենք տուել այլ տեղում, 659 թ. կէսերին դադարեցրած) Սեբիոսը¹, որն օգտագործել է Ե դարում շրջանառուած եռանուն-գուգադիր արքայացանկի մէկ այլ՝ «մինչխորենացիական» տարբերակ²: Սակայն հէնց այդ արքայից արքայի մասին (այլ ո՛չ թէ Շապուհ Բ-ի) երկու գլուխներում գրում է Ղազար Փարպեցին³ (Ե դ. ամենավերջ), եւ թում է, թէ որեւէ երրորդ տարբերակի չգոյութեան պատճառով մենք պարտաւոր ենք ենթադրել, որ նա պէտք է յենուած լինէր իրեն աղբիւր ծառայած Կորիւնի խօսքերի վրայ, թէպէտեւ այդպիսիք բացակայում են «Վարք Մաշտոցի» երկի՝ մեզ հասած ամբողջական ձեռագրում: Այսինքն՝ մենք համարում ենք, որ վերջինիս մէջ անհրաժեշտ է անպայման գտնել այն յարմար հատուածը, որտեղ ենթադրաբար կարող էր լինել Շապուհ Գ-ի յիշատակութիւնը՝ կորսուած, ըստ ամենայնի, մի վաղ գրչական վրիպման հետեւանքով: Ընդ սմին դժուար չէ նկատել, որ այդ յարմար հատուածն, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, «Վարք»-ի ա-

¹ Տե՛ս Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի եւ ծանօթագրութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երեւան, 1939, գլ. Գ, էջ 19 (1979 թ. հրատարակութեան մէջ՝ գլ. Ե, էջ 61. առիթ ենք ունեցել՝ ցոյց տալու, որ 1979 թ. հրատարակութիւնը պակաս յարմար է օգտագործման համար, քանի որ նրա աշխատասիրողը չարդարացուած շեղումներ է կատարել պահպանուած միակ ամբողջական ձեռագրից, տե՛ս Ա. Յակոբեան, Սեբիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման մասին գլուխը, Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺՖ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2005, էջ 213-270):

² Տե՛ս Անանեան Հ., Սեբէոսի Պատմութեան գրքի մասին քանի մը լուսաբանութիւններ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1972, էջ 81-108: Հեղինակը սրբագրում է նախորդ բանասէրների վարկածները եւ փաստարկում, որ այդ եռանուն արքայացանկը է դարի պատմիչը կարող էր վերցնել Փաստոսի «Պատմութեան» մեզ չհասած Ա եւ Բ դարութիւններում ենթադրաբար եղած «ժամանակագրական կանոն»-ից («որուն մէջ պէտք էր արտագրուած ըլլալ Ազաթանգեղոսի արձանագրութեան պատճէնը, ինչպէս կը խոստանայ Սեբէոսին Ա. գլուխին յառաջաբանը», էջ 108): Նշուած դարութիւնների խնդրի մասին վերջին անգամ տե՛ս նաեւ Акопян А., "История Армении" Фавста Бузанда как источник "Повести о Вачагане" (Снова о первом и втором дпругиях Фавста Бузанда), Кавказ и Византия, вып. 5, Ереван, 1987, էջ 72-81:

³ Տե՛ս Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ Մալխասեան, Տփղիս, 1904, գլ. Ա.թ, էջ 12-13, գլ. Ա.ժ, էջ 18 («մեռաւ եւ Շապուհ արքայն Պարսից, եւ թագաւորեաց Վռամ որդի նորա... յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վռամայ, որդի Շապիդ...»); Մատենագիրը Հայոց, հ. Ա-Բ, էջ 2211, 2216:

լարտական գլխում տրուած ժամանակագրական ամփոփումն է¹, որի մէջ կարելի է վերականգնելի համարել երեք բառ՝ «որդւոյ Շապիոյ արքայի» (այսպիսով՝ «թագաւորեալ Կոմանայ»² Պարսից արքայի, [որդւոյ Շապիոյ արքայի], ամս վեց...» հմմտ. արքայի... արքայի): Ի դէպ, այդ տեղից մի փոքր յետոյ դեռեւս Նորայր Բիւզանդացին, ապա՝ Մ. Աբեղեանը, Հր. Աճառեանը եւ այլոք անհրաժեշտ են գտել՝ վերականգնելու «եւ Վռամայ՝ ամս քսան» կամ «եւ Վռամայ՝ ութ եւ տասն» բառերը³ (այսպիսով՝ «եւ Յազկերտի՝ ամս քսան եւ մի, եւ Վռամայ՝ ութ եւ տասն, եւ] /*հմմտ. եւ... եւ*/ յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի՝ որդւոյ Վռամայ, վախճանեցաւ երանելին»):

Տեղին նշենք նաեւ, որ նոյն տրամաբանութեամբ (այլ տարբերակի բացակայութեան պատճառով)՝ պէտք է վերականգնում ենթադրել Ղազար Փարպեցու մեզ հասած միակ գրչագրի Ա.Ժ գլխի սկզբում: Գլխի առաջին նախադասութիւնից («Յետ այսորիկ մեռաւ եւ Շապուի արքայն Պարսից, եւ թագաւորեաց Վռամ որդի նորա, որ էր Կոման արքայ»⁴) յետոյ անհրաժեշտ է թւում վերականգնել ինչ-որ վաղ վրիպման հետեւանքով մէկ պարբերութիւն ներքեւ տեղափոխուած 4-րդ նախադասութիւնը («Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վռամայ, որդի Շապիոյ՝ ի վերայ աշխարհին Պարսից»): Նրան, այսպիսով, հեղինակային սկզբնօրինակում յաջորդում էր բովանդակութեամբ արդէն լիովին իր տեղում գտնուող արտայայտութիւն՝ «յորմէ /*հմա՝* ի Յազկերտէ] խնդրեցին Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ

¹ Տե՛ս Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԻԹ, էջ 98; Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 94, էջ 88; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, գլ. I, էջ 257:

² Գրչական վրիպակով՝ *Պիսմոնայ*. Նորայր Բիւզանդացու, Հր. Աճառեանի եւ Մ. Աբեղեանի այս սրբագրումն ընդունուած է բոլորի կողմից:

³ Կորիւնի քննական բնագիրը եւ ծանօթագրութիւններ ըստ Նորայրի (Նորայր Ն. Բիւզանդացու դիւանից. հրատարակող՝ Մ. Մինասեան), Հանդէս Ամսօրեայ, ՃՃ տարի, Վիեննա, 1992, էջ 94, 128, 138 («[եւ Վռամայ Հինգերորդի՝ ամս քսան]»); Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԻԹ, էջ 98, էջ 123, ծնթ. 173; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, գլ. I, էջ 257; Աճառեան Հ., Հայոց գրերը, Երեւան, 1984, էջ 353 («[եւ Վռամայ՝ ութ եւ տասն]»); Korion, La Vie de Maštoc', Traduction annotée par J.-P. Mahé, - REArm., NS, t. 30, Paris, 2005-2007, p. 94 ("[et Vram, dix-huit ans]"): Ըստ Հ. Անանեանի՝ վերականգնելի տարբերակն է՝ «[եւ Վռամայ՝ ամս իննետասն]» (Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 94, էջ 88), իսկ ըստ Հ. Պողարեանի՝ «[...ամս քսան եւ մի]»՝ համադրելով Ե դարի պատկերացումների հետ (խորենացու օրինակով) եւ նկատել տալով՝ քսան եւ մի... քսան եւ մի (Նորայր եպս., Կորիւնի ժամանակագրական Վերջաբանը, Սիւն, 1962, № 2-3, էջ 394):

⁴ Տե՛ս Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.Ժ, էջ 18; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, էջ 2216:

Խոսարով¹ գեղբայր Վեամշապիոյ, զոր յառաջնումն բանսարկութեամբ ետուն մերժել զնա Հայք՝ Շապիոյ արքային Պարսից՝ ի թագաւորութենէ Հայոց»։ Այսպէս լիովին իր տեղում է յայտնուում նաեւ 3-րդ նախադասութեանը («եկեալ Խոսարով յաշխարհս Հայոց եւ կեցեալ ամիսս ութ՝ վախճանէր...») շարունակող հինգերորդը՝ «Եւ ո՛չ կամեցեալ Յազկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յազգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանէր ի վերայ սոցա զհւր որդին...»։ Զննարկուած վրիպման հաւանական՝ պատճառ կարելի է համարել կամ ժամանակագրական տուեալներ հաղորդող լուսանցագրութիւններից (զուտ իբրեւ վարկած՝ հնարաւոր) սխալ տեղում արտագրուելը, կամ մի այնպիսի գրիչ-խմբագրի անյաջող նախաձեռնութիւնը, որը նկատել է զխի սկզբում *երկու* Պարսից արքաների գահակալութիւնների յիշատակուելը (Վեամ Կրման եւ Յազկերտ եղբայրների) եւ, մտածելով, թէ յաջորդող տեղեկութիւններն էլ են *երկուսին* վերաբերում, սկզբնամասի՝ երկրորդ արքայի մասին հատուածը բաժանել-իջեցրել ու միացրել է այն կտորին, որը կրկին նշում էր նրա անունը («Եւ ո՛չ կամեցեալ *Յազկերտի*...»)։ Նախորդ բանասերները նշուած հակասութիւնն անսպասելի թեթեւութեամբ վերագրել են ուղղակի Փարպեցի-պատմիչի կոպիտ վրիպմանը²։ Իրականում, ճիշտ կը լինէր մի փոքր էլ խորանալ ու նկատել, որ «առն ցանկալի» Կորիւնին երիցս յանուանէ յողո եւ իր այդ աղբիւրը բաւականին խնամքով օգտագործող Ղազար Փարպեցին ուղղակի չունէր այնպիսի գաղափարական մօտեցումներ կամ ժամանակագրութեան մասին իւրատեսակ պատկերացումներ (խորենացու եւ Սեբիոսի եռանուն-զուգադիր աղիսակների ձեւով), որոնք ինչ-որ կերպ կարող էին հիմք դառնալ նման՝ իրօք «աննկարագրելի» վրիպման համար, հետեւաբար վերջինս կարող էր ի յայտ գալ միմիայն մեզ հասած բնագրի գրչագրական թերիների հետեւանքով³։

¹ Ըստ ձեռագրի. տպագրում՝ *գխոսարով*։ Վերջին երեք բառերը պիտի ընկալել (պայմանականօրէն պարզեցուած)՝ «միսանգամ զնոյն Խոսարով»։

² Տե՛ս, օր.՝ Աճառեան Հ., Հայոց գրերը, էջ 382 («որքա՛ն տարսափելի է Փարպեցու տգիտութիւնը»)։ Անանեան Հ., Գրոց գիտի թուականը եւ Վեամշապիոս Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, էջ 129-131 (Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիտի 1600-ամեակին, էջ 581-583)։

³ Հմմտ, օր.՝ Ստեփաննոս Ասողկի բնագրի մի թերիի առիթով նոյն Հր. Աճառեանի խօսքը (Հայոց գրերը, էջ 387)։ «Իհարկէ Ասողկն այնքան անմիտ չէր, որ այսպիսի յիմարութիւններ դուրս տար. պէտք է ուրեմն կարծել, որ ձեռագիրը չափազանց խանգարուած է»։ Փարպեցու ձեռագրի բնագրագիտական վիճակի մասին մանրամասն տե՛ս Մուրադեան Պ., Իւզբաշեան Կ., Ղազար Փարպեցու «Պատմութեան» նորայայտ

Սահակ Պարթևի Տիգրանեան գործերի մասին Մովսէս Խորենացու երկրորդ վկայութեան համաձայն՝ երբ 21 տարի թագաւորած Վռամշապուհը վախճանուեց (414 թ., իրականում փաստացի 26 տարուայ իշխանութիւնից յետոյ), Արտաշիր Բ-ի (իրականում Շապուհ Գ-ի) եւ Վռամ Դ-ի օրերից ի վեր Անյուշ բերդում «կապեալ» Խոսրով Դ-ն կրկին Հայոց գահին հաստատուեց այն բանի շնորհիւ, որ կաթողիկոսը մեկնեց Յազկերտ Ա արքայի մօտ ու համոզեց նրան¹: Պատմահօր հաղորդումը զուգահեռ չունի Ղազար Փարպեցու համապատասխան դրուագում, որտեղ նշում է միայն Վռամշապուհի՝ «հասեալ ի յերկար ծերութիւն» եւ «յանկողնի իւրում խաղաղական հանգստի» մահուանից յետոյ Պարսից արքայի կողմից Խոսրովին երկրորդ անգամ թագաւորեցնելու մասին («յորմէ խնդրեցին Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ Խոսրով՝ զեղբայր Վռամշապիոյ... Եւ նորա կատարեալ զխնդիրս նոցա՝ թագաւորեցուցանէր դարձեալ զԽոսրով, զայր յոյժ ծեր»)². Իսկ Կորինն իր վարքագրական ոճով շարադրանքի բովում յարմար չի գտել արծարծելու անգամ դա: Չնայած այդ հանգամանքին՝ ուսումնասիրողներն, ըստ էութեան, կասկածի տակ չեն առել Մովսէս Խորենացու վկայութեան հաւաստիութիւնը³:

Եւ երրորդ դէպքում Պատմահայրը հաղորդում է 428 թ. Արտաշէս Վերջին թագաւորի ու նրան սատարող կաթողիկոսի՝ Վռամ Ե Գոռի կողմից Տիգրոն կանչուելու եւ ամբաստանուելու, առաջինին գահընկէց անելու, բանտարկելու (եւ այդպէս՝ Հայաստանը մարգապանութեան վերածելու), իսկ Սահակին կաթողիկոսի պաշտօնից հեռացնելու եւ ողջ ունեցուածքը բռնագրաւելու մասին⁴, որից միայն 3-4 տարի անց նա

պատառիկը, ԲՄ, № 11, Երեւան, 1973, էջ 7-32:

¹ ՊՀ, գլ. Գ.ձե, էջ 329 (բնագիրն է. «Երթեալ մեծին Սահակայ ի դուռն արքային Պարսից Յազկերտի՝ խնդրել զկապեալն Խոսրով, որ զկնի մահուանն Արտաշիր լուծեալ պահեցաւ արծակ յԱնուշն [տարբ. յԱնյուշն] կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ: Եւ Յազկերտի հաւանեալ՝ կատարէ զհայցուածսն. տալով նմա զտէրութիւնն՝ արծակէ ի Հայս»):

² Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.Ժբ, էջ 18 (Մատենագիրը Հայոց, հտ. Ա.Բ, էջ 2216): Հմմտ. վերելում, ծնթ. 77:

³ Стів Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 293; Մ. արքեպս. Օրմանեան, Հայապատում, հ. Ա, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 327:

⁴ ՊՀ, գլ. Գ.կդ, էջ 348-349: Տիգրանեան վերջին դրուագի այս առաջին կէսի մասին (428 թ.) հաղորդում է նաեւ Փարպեցին (Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.Ժդ, էջ 23-25; Մատենագիրը Հայոց, հ. Ա.Բ, էջ 2221-2223): Ըստ երկու պատմիչների՝ կաթողիկոսի գահը բաժին հասաւ Սահակի գլխաւոր ամբաստանիչին՝ Արծկէի երեց (Բզնունիքում) Սուրմակին, որը կարճ վայելեց իր դաւաճանութեան վարձը, քանի որ ամիսներ անց հալածուեց ու պաշտօնանկ արուեց իրեն սատարած նախարարների

ներման արժանացաւ ու կարողացաւ հայրենիք վերադառնալ, սակայն լոկ՝ իբրեւ խիստ կրճատուած իրաւասութիւններով «հակառակաթոռ» կաթողիկոս (Բրքիշոյի փոխարէն կարգուած ասորի Շամուէլ «անարժան հոմիշխան»-ի հետ, որին վերապահուած էր՝ վարելու բոլոր տնտեսական ու վարչական գործերը)¹: Վերջին վճռից բաւարարուած Սահակը դիմել է արքայից արքային (Խորենացու խօսքերով՝ իր համազգի պարթեւ պալատականի միջոցով) երկու խնդրանքով, որոնցից մէկն էր՝ «զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշէ՛ վարեցան մինչեւ ցայժմ՝ նորին արինակաւ հրամայեսցէ եւ առ յապայ, զի մարգպանք պարսիկք մի՛ կարասցեն... փոփոխել ըստ կամաց իւրեանց», ընդ որում այդ խնդրանքը բաւարարուել է («Այնմ լսող եղեալ Վռամայ՝ հրամայէ զամենայն կատարել»)՝²:

Հարկ է նշել, որ արդէն Գր. Խալաթեանցի ուշագրաւ դիտարկմամբ՝ կարծես թէ, Պատմահայրն իրար է միացրել Սահակ Պարթեւի երկու տարբեր Տիգրանեան այցելութիւններ՝ 428-ին եւ 432-ին³: Մի առիթով մենք եւս նկատել ենք⁴, որ հէնց այդ տարիների միջեւ են ընկնում Կորիւնի եւ նոյն Խորենացու կողմից բաւականաչափ լուսաբանուած երկու կարեւոր իրադարձութիւններ՝ Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութիւնը (դէպի Աղուանք, Բաղասական, Գարդման, ապա՝ Վիրք եւ Տաշիր), որից վերադարձին նրան դիմաւորում էր Ս. Սահակը՝ «ի սովորական տեղիսն» (բառացի ընկալման դէպքում՝ Վաղարշապատում)⁵,

խնդրանքով: Պարսից արքան կաթողիկոս կարգեց (ըստ Խորենացու) աւելի վատթար Բրքիշոյ անորուն, որն էլ հեռացուեց 3 տարի իշխելուց յետոյ:

¹ ՊՀ, գլ. Գ.Լեւ, էջ 350-352 (տե՛ս նաեւ ԿԶ գլխի վերնագրում, էջ 353):

² Նոյն տեղում, էջ 352:

³ Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 293-294:

⁴ Տե՛ս Յակոբեան Ա., Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները, Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիտի 1600-ամեակին, Երեւան, 17-17 Սեպտեմբերի, 2005 թ., Զեկուցումների ժողովածոյ, Երեւան, 2006, էջ 122-131:

⁵ Տե՛ս Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԺԸ, էջ 74; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, գլ. ԺԹ, էջ 247: Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 66, էջ 60-ում՝ «ի թագաւորական տեղիսն»՝ ըստ Հ. Ալիքեանի անհարկի ուղղման (տե՛ս էջ 110, ծնթ.): Խորենացու առաջին դրուագի (գլ. Գ.Ժդ, էջ 329) ներկայացմամբ՝ Վիրքից ու Աղուանքից Մաշտոցի վերադարձի պահին Սահակը զբաղուած էր Ս. Գրքի թարգմանութեամբ. «զտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորոյն՝ յոչ լինելոյ յունի» (իմաստ. Տէր-Մինասեանց Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 51): Ճիշտ է, այդ գլխում խառնուած են հիւսիսային երկու ուղեւորութիւնների տուեալները, բայց հաւանական է, որ Սահակի թարգմանութիւնների պաշիւր Պատմահոր

Եւ Եփեսոսի 431 թ. տիեզերածողովից անմիջապէս առաջ աշակերտներ
 րի մի խմբի նախապատրաստումը եւ ուղարկումը Բիւզանդիոն՝ խորա-
 նալու յունական դպրութեան մէջ¹ (բայց գուցէ եւ՝ հէնց ժողովին ներկայ
 լինելու նպատակով): Ըստ այսմ՝ Սահակին ամբողջ *չորս* տարի Տիգրե-
 նում պահելու մասին Պատմահօր նշումը գուցէ հնարաւոր է համարել
 կենդանի շարադրանքի բովում ծնուած չափազանցութիւն-շեղում, իսկ
 իբրեւ թէ 432 թ. արքայից արքայի կողմից պարգեւուած «շնորհները»
 (ներումը եւ «հակառակաթոռ» կաթողիկոսական կարգավիճակը), գու-
 ցէ, կարելի է իրապէս ստացուած համարել արդէն ամբաստանիչ Սուր-
 մակի կաթողիկոսութեան անփառունակ աւարտից յետոյ (այսպիսով՝
 թուագրելով 428-ի շնորհագրկումից մի քանի ամիս անց՝ նոյն տարեմու-
 տով կամ յաջորդ տարուայ սկզբով): Ինչպէս վերելում նշեցինք, Ղա-
 զար Փարպեցու մօտ նկարագրուած են միայն 428 թ. դէպքերը, որից յե-
 տոյ պատմիչն անցնում է բարոյախօսական գեղումների եւ Ներսէս Մե-
 ծի տեսիլի երկարաշունչ շարադրանքին՝ այդպէս էլ ուղիղ չնշելով կա-
 թողիկոսական պաշտօնին Սահակի վերադարձի մասին²: Մեր վարկա-
 ծին չեն հակասում նաեւ կաթողիկոսի Տիգրնոսեան ուղեւորութիւնների
 մասին ոչինչ չասող Կորիւնի հաղորդած յարակից տուեալները, թպէտ
 պարզ է, որ իր վարքագրական երկը նա շարադրել է արդէն իր երանե-
 լի ուսուցիչների՝ «լցեալ աւուրբք երկայն ժամանակաւ եւ վայելչացեալ
 աստուածաբեր պտղոցն բարութեամբք» վախճանից (439 թ. Սեպտեմ-
 բեր եւ 440-ի Փետրուար) ոչ շատ անց, բայց՝ 440-ական թթ. երկրորդ
 կէսի՝ ըստ ամենայնի, բարուք տարիներին ու, կարծես թէ, ուրախ է ե-
 դել (նաեւ՝ ժանրի ոճին հարազատ)՝ լրիւ մոռացութեան տալու ոչ վաղ
 անցեալի ինչ-ինչ անուրախ պատահումներ: Բայց բոլոր դէպքերում
 հաւաստին այն է, որ ժամանակային մեծ կամ փոքր միջակայքից յետոյ
 Սահակ Պարթեւն իր կեանքի վերջին՝ շուրջ 10 տարիներն ապրել է կա-

աղբիւրում (ինչպէս նաեւ՝ իրականում) համընկել է հէնց երկրորդ ուղեւորութեան
 աւարտի հետ, քանի որ Կորիւնը եւս Մաշտոցի՝ Տաշիրից վերադարձը նշելուց յետոյ
 գրում է թարգմանական խնդիրների մասին (գլ. ԺԺ եւ § 67-68. «Յետ այսորիկ ուշ եղեալ
 երկոցունց երանելեացն զիրեանց ազգին դպրութիւնն առաւելու, յարգել եւ դպրաց
 ուսուցանել՝ ծեռն ի գործ արկանէին ի թարգմանել եւ ի գրել՝ ըստ յառաջագոյն
 սովորութեան...»):

¹ Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԺԺ, էջ 74; Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 68-69, էջ 62;
 Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա-Բ, գլ. Ի, էջ 247-248; ՊՀ, գլ. Ե.կ, էջ 341:

² Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.ժդ-Ժ, էջ 25-37 (Մատենագիրք Հայոց,
 հտ. Ա-Բ, էջ 2221-2234): Հմմտ. վերելում, ծնթ. 84:

թողիկոսական իր իրաւունքները վերականգնած, ընդ որում դրանց վերականգնման մասին վճիռը կայացուել էր Տիգրանում:

Արդ, ուսումնասիրողներն, իբրեւ կանոն, փորձել են նոյնացնել «Քահինամակ»-ի նամակ-առաջաբանում եւ Մովսէս Խորենացու ներկայացրած այս երեք-չորս դրուագներից մէկում կամ երկուսում յիշատակուած իրողութիւնները, իսկ տարբերութիւնները վերագրել են Պատմահոր ունեցած տեղեկատուութեան ու դրա ընկալման թերիներին (Ն. Ադոնցն անգամ ենթադրել է, թէ վերը նշուած առաջին դրուագի շարադրանքի հիմքում բացառապէս ընկած են պատմիչի ձեռքի տակ եղած «Քահինամակ»-ի տուեալները)¹: Յատուկ չանդրադառնալով արտայայտուած կարծիքներին՝ կարելի է ուղղակի նշել, որ վերը կատարուած քննութիւնից իրականում երեւաց այլ պատկեր. ընդհանուր առմամբ, մենք տեսանք՝ մի կողմից՝ Խորենացու հաղորդումներից իւրաքանչիւրի, միւս կողմից՝ «Քահինամակ»-ի նամակ-առաջաբանի տուեալների ինքնուրոյնութեան ու հաւաստիութեան որոշակի աստիճանը: Այդ պատճառով՝ թոււմ է, թէ թուլատրելի կը լինէր միմիայն այն վերապահումը, թէ Պատմահայրը, նկատելով «Քահինամակ»-ի տուեալների հետ իր իմացած տեղեկութիւնների ինչ-ինչ զուգորդութիւններ, զուցէ, իրօք փորձել է որոշ դէպքերում համաձայնեցնել դրանք: Օր.՝ արդէն Ն. Ադոնցը նկատել է, որ այդպիսի տպաւորութիւն է առաջանում Վռամ Եին Սահակ Պարթեւի ներկայացրած վերջին խնդրանքի բառերից՝ «զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշէտ»՝ վարեցան մինչեւ ցայժմ...», որոնք կարելի է զուգորդուած համարել «Քահինամակ»-ի՝ «զռամականն զնամակն, զոր Արտաշէտի ի դիւանին՝ տեսի» հատուածի հետ: Սակայն հէնց այս օրինակը լաւագոյնս ցուցանում է, որ Պատմահոր հնարաւոր միջամտութիւնն ամենեւին չի եղել այն աստիճանի, որպէսզի ուշադիր ընթերցողը Սահակի յղումը չկարողանայ վերագրել հէնց առաջին Սասանեան արքային², ում օրօք հաստատուած

¹ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 267-271.

² Իսկ մեր ժամանակների մասնագէտի հայացքով՝ «Հայաստանի մեծ արքայ» տիտղոսով 252-272 թթ. թագաւորած Որմիզդ-Արտաշիր - Արտաշէս Սասանեանին, որն էլ, զուցէ, անկախ գրականութեան մեջ կուտակուած ծաւալուն ամանդոյթից, հռոմէացի մի պատմագրողի կողմից (տե՛ս Iulius Capitolinus, Valerianus duo, § 6-7) կոչուած է նաեւ Արտաւազդ (Artabasdes, հմմտ. "Oromazd-Artasir): Շապուհ Ա-ի Քաաքա-ե Ջարդուշտի եռալեզու վիմագրի յայտնաբերումից յետոյ Սասանեաններին ենթակալ Հայաստանում Որմիզդ-Արտաշիրից բացի այլ տիրակալ ընդունելու անհաւանականութեան մասին մանրամասն տե՛ս Chaumont M.-L., Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, pp. 85-86.

կարգի մասին (որը կրկնում էր առաջին Արշակունի թագաւոր Վաղարշակի հաստատած կարգը) ակնարկ կայ ոչ միայն «Գահնամակ»-ում, այլեւ հէնց «Պատմութիւն Հայոց»-ի Բ.հէ գլխի՝ վերելում բերուած դրուագում¹: Հետեւաբար՝ անգամ վերը նշուած վերապահումը թուլատրելի է, գուցէ, միայն այն չափով, որչափ որ Պատմահայրն Արտաշիր Բ-ին վերագրել է իրապէս անհաւաստի գործեր, այդ թւում՝ նախարարների գահակարգութեան խնդիրներին առնչուող (բայց կրկին չենք կարող մոռանալ, որ սխալի հիմքում ընկած էին Ե դ. երկրորդ կէսի թիւր ժամանակագրական պատկերացումները, որոնց համակարգման խորենացիական ճիգերի արդիւնքում Արտաշիր Բ-ի իշխանութեան չորս տարիներն, ըստ էութեան, պատահականօրէն համընկել էին Մեծ Հայքի մասնատմանը յաջորդած ժամանակին²): Այսպիսով՝ մեր նշած թուլատրելի վերապահումը եւս ոչ մի չափով հիմք չի տալիս՝ կասկածի տակ առնելու Տիգրանում Սահակ Պարթեւի՝ կարելոր խնդիրներ լուծած լինելու մասին փաստերը ո՛չ Ղ դ. վերջերին³, ո՛չ Վռամշապուհի մահուանից յետոյ, ո՛չ 428-432 թթ., եւ ո՛չ էլ, ինչպէս երելում է «Գահնամակ»-ի առաջաբանից՝ Արտաշէս թագաւորի վեցամեայ իշխանութեան (422-428) առաջին տարիներին, այսինքն՝ նաեւ մի չորրորդ կամ հինգերորդ դէպքում:

Ամփոփենք. այս նոր տարբերակով «Գահնամակ»-ի նամակ-առաջաբանի ամբողջ բնագիրը դառնում է չափազանց պարզ, եւ վերանում է քերականական անհարթութիւնները շրջանցելու, առանձին բառեր անտեսելու⁴ կամ լրացուցիչ վերականգնումներ կատարելու⁵ անհրաժեշտութիւնը: Թէպէտ, թւում է, թէ կարելի է փորձել կատարել ընդամենը մէկը՝ «արքայից արքայի եւ բարերարի» բառերին յաջորդող «եւ»-ի

¹ ՊՀ, գլ. Բ.հէ, էջ 215-216 (հմմտ. վերելում, էջ 38, ծնթ. 3):

² ՊՀ, գլ. Գ.ծ-ծա, էջ 320-322: Հմմտ. Սեբիոսի մօտ արծարծուած՝ ոչ պակաս խառնակ տարբերակը. «յերկրորդի ամի Արտաշի արքային Պարսից թագաւորն ի վերայ Հայոց Արշակ եւ Վաղարշակ՝ ամս Ե: ...Ապա թագաւորէ Պարսից Վռամ՝ ամս ԺԱ: ...Յամի երկրորդի Վռամայ... թագաւորէ ի վերայ Հայոց Խոսրով ոմն՝ իրամանաւ Պարսից արքային՝ ամս Գ» (Սեբիոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, գլ. Գ, էջ 19):

³ Բայց, իհարկէ, ո՛չ Արտաշիր Բ-ի, այլ, ինչպէս ենթադրում են ուսումնասիրողները՝ կամ Շապուհ Գ-ի, կամ Վռամ Ղ Կրմանի, կամ, անգամ՝ վերջինիս 399 թ. յաջորդած Յազկերտ Ա-ի օրօք (հմմտ. վերելում, էջ 45, ծնթ. 2-3):

⁴ Հմմտ., օր.՝ Ստ. Մալխասեանցի թարգմանութեան մէջ (Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, էջ 338-339):

⁵ Տե՛ս Азоянц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 270; Յարութիւնեան Բ., «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 73:

փոխարեն նախօրինակում ենթադրելով՝ «Եի», այսինքն՝ «հինգերորդի [ամի]»: Դրանով կը յաղթահարուէր դեռեւս Գր. Խալաթեանցի նկատած քերականական ակնյայտ անհարթութիւնը¹, ու նաեւ պարզ կը դառնար Սահակ Պարթեւի նամակի ոչ միայն ամսաթիւը (Քաղոց ամսի 17-ը), այլեւ ճշգրիտ տարեթիւը՝ Վռամ Գոռի թագաւորութեան հինգերորդ տարին (= 424 թ.՝ հաշուած 420 թ. Նաւասարդի 1-ից², որն Օգոստոսին էր): Հետեւաբար՝ ճշգրիտ ամսաթիւը մեզ մօտ ստացւում է 424 թ. Դեկտեմբերի 26-ը³:

Յաւելելի է նաեւ, որ ըստ Մ. Էմինի եւ Ղ. Ալիշանի՝ «զռամականն գնամա[կ]» բառերը կարելի է վերականգնել «զ[վ]ռամականն գնամա[կ]»⁴: Սակայն, ինչպէս արդարացիօրէն նկատել են դեռեւս Գր. Խալաթեանցը եւ Ն. Աղոնցը, նման լրացման անհրաժեշտութիւն չի զգացւում, քանի որ «ռամ» պահլաւերէն «ժողովուրդ» (նաեւ՝ «հասարակ ժողովուրդ») է նշանակում (որից կան՝ «երամ» եւ «ռամիկ»), իսկ «նամակ/նամա»-ն իրանական լեզուներում էլ նոյնն է՝ իր նաեւ «գրուածք», «վաւերաթուղթ» նշանակութեամբ⁵: Այդպիսով՝ Սահակ Պարթեւի նամակում աղբիւրագիտական առումով խիստ ուշագրաւ փաստերի թւում յիշատակութիւն է պահպանուել նաեւ իրանական այն վաւերագրերի մասին (Ռամական նամակ), որոնք ամփոփում էին Սասանեան պետական աշխարհագրերի (այստեղ՝ բառացի թարգմանութեամբ՝ «ժողովրդագրերի», իսկ նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ մարդահամարների⁶) ար-

¹ St'ū Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 297.

² Սասանեանները նոր արքայի առաջին տարին հաշւում էին նախորդին փոխարինելու տարուայ Նաւասարդի 1-ից (Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1936, p. 166):

³ 424 թ. Նաւասարդի 1-ը Օգոստոսի 12-ին էր (428-431 թթ. քառամեակում այն Օգոստոսի 11-ին էր. տե՛ս, օր.՝ Բրուտեան Գ., Օրացոյց Հայոց, Վարդաշապատ - Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 130-131; Վարդանեան Ռ., Հայոց տօնացոյցը (4-18-րդ դարեր), Երեւան, 1999, էջ 16-17), հետեւաբար՝ Քաղոցի 1-ը՝ Դեկտեմբերի 10-ին: Հմմտ. Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 296 ("17-го числа армянского месяца к'ах'оца, соответствовавшего декабрю месяцу - не показано, однако, какого года...").

⁴ История Армении Мусея Хоренского, 1893, с. 296; Ախվերդեան Գ., Նամակներ, էջ 355; Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, էջ 430:

⁵ St'ū Hōbschmann H., Armenische Grammatik, Bd. 1, Leipzig, 1895, S. 147, 201, 233; Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 425, հ. Դ, Երեւան, 1979, էջ 140: Հմմտ. Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 295; Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 297.

⁶ Այդ աշխարհագրերի մասին գիտէր նաեւ Մովսէս Խորենացին (ՊՀ, գլ. Գ.ժա, էջ 323. «Եւ զգիրդ դիւանին յայլ փոխեալ նորա անուամբ՝ ...ոչ բառնալով զիմն: Իսկ եթէ յամիցէ ի

դիւնքները¹: Բայց պատմական դիտանկիւնով ամենից կարելւորն, ի-հարկէ, այն է, որ «Գահնամակ»-ի ժամանակի մասին նոր ընկալումը ցոյց է տալիս, թէ Հայոց վերջին Արշակունի թագաւորի առաջին տարի-ներին երկրի հասարակական եւ պետական կառոյցն ամրապնդելու ուղղութեամբ որքա՜ն ծանօթ ջանքեր էին գործադրում հայ պատաս-խանատու-նուիրեալները (ճիշտ այնպէս, ինչպէս դա արել էին ու անե-լու էին դարեր շարունակ, անցեալում ու ապագայում, հայրենի հողի վրայ ու տիգրոններում՝ ի հեճուկս յարարթուն եւ ամեն ազգային-կեն-սականը կաթուածահարող հանրային յոռետեսութեան):

Այսպիսով՝ մեզ հասած «Գահնամակ»-ը կարող է ներկայացնել ստորեւ տրուած՝ նոր կէտադրմամբ եւ տողատմամբ գիտա-քննական բնագրով, որը կազմուած է մէկ գրչագրով պահպանուած մատենագ-րական միաւորի (այն նշանակում ենք՝ А) նախօրինակի վերականգն-ման սկզբունքներով²: Այդ բնագրից յետոյ ներկայացնում ենք նաեւ մեզ հասած միակ գրչագիր օրինակի՝ թիֆլիսեան մագաղաթեայ պահպա-նակ-պատառիկի զոյգ էջերի վերծանութիւնը (Հ. Ղ. Ալիշանի՝ «Այրա-րատ»-ում հրատարակած սեւ-սպիտակ լուսանկարից, ինչպէս նաեւ Արշակ Բանուչեանի՝ Ս. Ղազարի վանքի թանգարանում պահուող բնօ-րինակից նորերս արուած գունաւորից, այդ առիթով յայտնում եմ հե-տազօտողին իմ երախտագիտութիւնը), եւ վերջում՝ նոր աշխարհաբար թարգմանութիւնը (մասնակի):

տէրութեանն ամս բազումս եւ արասցէ աշխարհագիր նոր, թողուին զայն, որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր՝ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել...»: Հմմտ. վերելում, էջ 44, ծնթ. 2:

¹ Ի դէպ, Ն. Աղոնցը (Армения в эпоху Юстиниана..., с. 297) փորձում է վիճարկել արդէն Գր. Խալաթյանցի կողմից կատարուած (որոշ շեղումով) այս դիտարկումը (հմմտ. Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 296. "...в архиве царя... видел касающийся армян озаглавленный надпись [и] - податный список крестыян...") եւ «ռամական» եզրոյթի տակ «հեծելագորային» («երամակ-ային») իմաստ տեսնել: Սակայն դա չի բխում ենթատեքստի բովանդակութիւնից. հակառակ հետազօտողի անընդիստ պնդումների՝ «Զօրանամակ»-ում ուղղակի նշուած է Հայոց «մարտիկ արանց» (թարգմանում է՝ «զօրական», «ռազմիկ») քանակը, այլ ոչ թէ միայն հեծելագորի: Ընդ սմին՝ հայ նախարարական հեծելագօրը չէր կարող 84 հազար կազմել. հմմտ. փաստաթղթի ամփոփման մէջ՝ «[ի]նի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազգաւք՝ 27-ից հազարաց»:

² Օգտագործել ենք հետեւեալ փակագծերը. [...] – վերականգնում; [...] – աւելորդ տառեր; (...) – կորսուած հատուած:

[Ա]հա կայ² խնդիր արարեալ ի դժբան արքունի յԱրտաշէսի³ թագաւորի՝ զոր⁴ ի Տիսպոնն, խաւսեցեալ՝ եթե՝ ես գտամականն⁵ զնամակնն⁶, զոր Արտաշէսի ի դիւանին՝ տեսի:

Ի Քաղոց ամսոյ ի⁷ ԺԺ-ի⁸՝ Վռամայ արքայից արքայի եւ բարերարի Ե-ի⁹ գիր արարի եւ՝ Սահակ կաթողիկոս, եթե¹⁰ որպէս Ձեր բարերարութիւնդ¹¹՝ հրաման տացէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց՝ որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին՝ եւս¹² նոյնպէս եւ ի Ձերում դիւանի շահհամաւորին¹³ առնել:

¹ Ա չիք *Գահնամակ*... Հայոց (վերականգնում՝ ըստ առաջաբանում նշուած անուանման), այլ վերականգնելով (ըստ Ռուստանէսի՝ *Գահնամակ նախարարացն Հայոց*, ըստ Ստ. Օրբէլեանի՝ *Գահնամակ իշխանացն Հայոց*) կարող են ուղղակի ուշ գրական հոդի վրայ ծագած դիտուել:

² Ա Հակայ փիս [Ա]հա կայ (վերականգնում. Մ. Եմինը եւ Ղ. Ալիշանը վերականգնելի են համարել՝ [Սա]հակայ, իսկ Ն. Ադոնցը՝ [Իմ՝ Սա]հակայ)

³ Ղ. Ալիշանի հրատարակութեան մէջ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *յԱրտաշէսի*

⁴ Ղուգէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ որ փիս զոր (ըստ Բ. Յարութիւնեանի՝ *յգ(որ)*)

⁵ Ըստ Ղ. Ալիշանի վերականգնելի է *զ[Վ]րամականն* փիս *գտամականն* (Ա)

⁶ Բառի վերջին տառերը (ըստ չափի՝ երկու) կորել են պատահիկ-պահպանակը նոր ծեռագրում կարելիս փորուած 5 անցքերից 2-րդի մէջ, թէպէտ վերելի երկու չնչին կէտեր լուսանկարում նշմարուած են (= *ւկն*, իգաֆետային *ւկի*-ն քիչ հաւանական է). Մ. Եմինը վերականգնել է՝ *նամականի* (Գ. Ախվերդեան, Նամականեր, էջ 355), Ղ. Ալիշանը՝ լոկ *ւկ*, Ն. Ադոնցը բաց է թողել

⁷ Ն. Ադոնցի մօտ այս *Ի*-ն բացակայում է՝ հաւանաբար, տպագրական վրիպակով

⁸ Այս *Ի*-ին լուսանկարում յստակ ընթերցուող խոշոր զխատառով է (զրջի թողած վերջակէտից յետոյ՝ *ԺԺ: Ի*), բայց զարմանալիօրէն երեք հրատարակիչներն էլ նրա փոխարէն *Ե* են վերծանել

⁹ Ա *բարերարի* եւ փիս *բարերարի Ե-ի* (վերականգնում. իմա՝ «Ե-երորդի [ամի]». հմտ. երկաթագիր Ի-ի. ըստ Ն. Ադոնցի եւ Բ. Յարութիւնեանի՝ վերականգնելի է՝ *բարերարի եւ (իզաւրի)*)

¹⁰ Հրատարակիչները վերծանել են՝ *թէ* փիս *եթե*, իսկ երկու տող վեր՝ *եթէ*, բայց լուսանկարում երկու դէպքում էլ *եթե*-ն է յստակ ընթերցում (այլ վաղ գրչագրերում եւս երկրորդ *Ե*-ն է աւելի յաճախ)

¹¹ Գրիչը վրիպել է պատուոյ նշանը. բոլոր հրատարակիչները վերականգնել են *ւ*-ը առանց նշման

¹² Այս *Ե*ս բառը, թերեւս, պատահմամբ վրիպուել է Ն. Ադոնցի հրատարակած բնագրում

¹³ Բառի *ր* տառի ստորին մասը կորել է պատահիկ-պահպանակը կարելիս փորուած 5 անցքերից 4-րդի մէջ (վերելի մասը լուսանկարում նշմարուած է). վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները. ըստ Գ. Խալաթեանցի՝ վերականգնելի է *շահհամարն* (Մաս I, էջ 295)

Որ յայսմ հետև Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր, նոյնպէս Ներսէս¹ հրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես՝ «Սա»հակ¹ Հայոց կաթողիկոս, կնքեցաք զԳահնեմակին² եւ եղաք մատանի զարքայից արքայի եւ զմերս:

Եւ է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ³.

Առաջին իշխանն⁴ Հայոց եւ Մախազն⁵,

Ա.⁶ Սիւնեաց տէր,

Բ. Ասպետն,

Գ. Արծրունեաց տէր,

Դ. Մամիկոնէից տէր⁷,

Ե. Շահապն Ծովագ տէր⁸,

Զ. Մոկաց տէր,

Է. Ռշտունեաց տէր,

Ը. Վահունեաց տէր,

Թ. Կասպէից⁹ տէր,

Ժ. Անձաւացեաց տէր,

ժԱ. Ապահունեաց տէր,

¹ «Սա»հակ անուան սկզբնատառերը մնացել են պատառիկ-պահպանակը կարելիս փորձուած վերջին անցքի մէջ (վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները)

² Նախորդ հրատարակիչների վերծանած *զԳահնեմակին* ըստ Ն. Աղոնցի՝ ընկալելի է *զԳահնեմակն*. էջ 270, ծնթ. 1. եզրոյթի այս ձեւը՝ *Գահ-նեմակ-ի*, գուցէ, կարող է դիտուել՝ իբրեւ իրանական իզաֆետային կառուցուածքի նշան

³ Ն. Աղոնցի մօտ տպագրական վրիպակով է՝ *ճշմարիտ*

⁴ Ն. Աղոնցի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *իշխան*

⁵ Մատենագիրների մօտ այս գործակալութեան անուանումը *Մաղխազ* տարբերակով է (=«Ջօրանմակ»-ի՝ *Արեւմտեան Դուռն... Զ. Խորխոռունի - Ռ [(1000) մարտիկ արք]*)

⁶ Գուցէ, այս *Մ* եւ յաջորդ թուահամարները կարելի է հետագայ արտագրողի յաւելում համարել, կամ էլ՝ շարունակող նախորդ՝ *մաղխազ-իշխան-ի* թուահամարին (ըստ Գ. Խալաթեանցի, Մաս I, էջ 294, Մաս II, էջ 114)

⁷ Ըստ Ն. Աղոնցի՝ վերականգնելի է Դ. *Մաղխազունի, Ե. Մամիկոնէից տէր փխ Դ. Մամիկոնէից տէր* (իմմտ. Ուխտանէս, գլ. Ա.իէ, տե՛ս վերելում, էջ 30, ծնթ. 4-6)

⁸ Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ Ե. *Շահապն, [Զ.] Ծովագ տէր փխ Ե.*

Շահապն Ծովագ տէր (տե՛ս Ազաթանգեղոսի իշխանացուցակում՝ *եաւթերորդ իշխանն Ծովագ աշխարհին... չորեքտասներորդ իշխանն շահապ [ծծ. շահապն Ջարտանդ եւ Հեր գաւաթի]*, բոլոր դէպքերում, հակառակ Բ. Յարութիւնեանի դրոյթի՝ «Գահնամակ»-ի *Ծովագ = [Մեծն] Ծովագ*, ինչպէս որ եղել է յունարէն թարգմանութեամբ պահպանուած «Գրիգորի վարք»-ում. *եզթերորդ իշխանը Մեծ Ծովքի, որը Միջագետքի մօտ է գտնուում* (տե՛ս Garitte G., 1946, p. 73; Ազաթանգեղոս, 1977, էջ 178)

⁹ Թերեւս, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Կաղմէից փխ Կասպէից* (տե՛ս Յակոբեան Ա., 2009, էջ 336)

ԺԲ. Կամսարականն,
 ԺԳ. Այլ Ապահունի¹,
 ԺԴ. Վանանդացին,
 ԺԵ. Ամատունի² տէր,
 ԺԶ. Գողթան տէր,
 ԺԷ. Գնունեաց տէր,
 ԺԸ. Այլ Անձաւացի,
 ԺԹ. Տայոց,
 Ի. Բասենոյ դատաւորն³,
 ԻԱ. Գնթունեաց տէր,
 ԻԲ. Վարծաւունին,
 ԻԳ. Գարդմանայ⁴ տէր,
 ԻԵ. Սահ[ա]թունին⁵,
 ԻԶ. Գաբղէնից⁷ տէր,
 ԻԷ. Աբղէնից տէր,
 ԻԸ. Սիւնեաց երկրորդն,
 ԻԹ. Արծրունեաց երկրորդն,
 Լ. Արծրունեաց երրորդն,

¹ Պատառիկում երկրորդ բառը փոքրատառով միացած է առաջինին՝ *Այդապահունի*.
 նոյնն է եւ միւս երեք դէպքում՝ *ԺԸ. Այդանձաւացի, ԼԶ. Այդաբղեանն, ԼԷ. Այդդիմաքսեանն*

² «Զօրանամակ»-ում, թերեւս, գրչական վրիպակով՝ *Արեւելեան Դուռն...* Բ. Ամասկունի.
 նրա զօրաքանակի թուանշանը եւս, գուցէ, կարելի է համարել երկաթագիր տառերի
 չփոթի արդիւնք եւ վերականգնել՝ *Տ* (4000) փխ *Մ* (200). յիշենք, որ ոչ շատ անց՝ 440 եւ
 450-451 թթ. Վահան Ամատունի-ն Հայոց առաջին պաշտօնեան էր՝ հազարապետը (ըստ
 Կորիւնի ԻԶ գլխի՝ *ի զինուորական կողմանն առաքնումն՝ Վահան անուն յազգէն*
Ամատունեաց, որ էր հազարապետ Հայոց Մեծաց)

³ Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Ի. Բասենոյ, [ԻԱ.] Դատաւորն* փխ *Ի. Բասենոյ դատաւորն (Ա)*

⁴ Դ. Ալիշանի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *Գարդմանայ*

⁵ Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *ԻԳ. Գարդմանայ տէր, [ԻԴ. Ծաւղէից* (կամ
Ուտէացի) տէր, ԻԵ. փխ ԻԳ. Գարդմանայ տէր, ԻԵ. (ըստ «Զօրանամակ»-ի եւ
Խորենացու, որոնք Գարդմանայ, Ծաւղէից եւ Ուտէացի իշխաններին յիշում են իրար
կողքի. հմմտ. տէր... տէր. ըստ Բ. Յարութիւնեանի՝ «Չահնամակ»-ի մեզ հասած
բնագրում Ծաւղէից իշխանութեան չլինելը բաւարար է՝ մտածելու, թէ այն վերացուել էր
մինչեւ Դ ր. կէսերը, որից յետոյ Փաւստոս Բուզանդը նշում է Մուշէղ Մամիկոնեանի
կողմից՝ արդէն Արծախ/Արցախ կոչուած ապստամբած մարզի հպատակեցումը)

⁶ *Ա Սահունին* փխ *Սահ[ա]թունին* (գրչի կողմից, գուցէ, իրօք պատահաբար բաց թողած
ա-ի վերականգնումը կատարել են բոլոր իրատարակիչները, այն էլ՝ առանց նշումի)

⁷ Այս եւ յաջորդ անունը, գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Գաբղէնից* եւ
Աբղէնից, ինչպէս մատենագիրների մօտ է (հմմտ. նաեւ ստորեւ՝ *ԼԶ. Այլ Աբղեանն*)

1Ա. Մամիկոնէից երկրորդն,
 1Բ. Ռուսեանն,
 1Գ. Աշոցեանն¹,
 1Դ. Դիմաքսեանն,
 1Ե. Բուխա Դիմաքսեանն²,
 1Զ. Այդ Աբեղեանն,
 1Է. Այդ Դիմաքսեանն,
 1Ը. Պալունին,
 1Թ. Առաւելեանն,
 1Խ. Աշահմարեանն³,
 1Ա. Համբուժեանն⁴,
 1Բ. Վարասպակեանն⁵,
 1Գ. Զինականն,
 1Դ. Ակէացին,
 1Ե. Զարեհաւանեանն,
 1Զ. Ընծայեցին⁶,
 1Է. Մանդակունին,
 1Ը. Սղկունին,
 Ծ. Երմանթունին⁷,

¹ Ա Պաշոցեանն (վերականգնումը՝ բոլոր հրատարակիչների. հմմտ. 1Գ. յԳ/Աշոցեանն)

² Պատառիկում երկրորդ բառը միացուած է առաջինին՝ Բուխադիմաքսեանն

³ Ըստ Ադոնցի՝ Աշահմարեան = «Զօրանամակ»-ի՝ Աշխադարեան (Հուսիսային Դուռն... ԻԱ... - Ճ [(100) մարտիկ արք]). տե՛ս էջ 257 (հմմտ. ուշ երկաթագիր Մ - Տ>Դ)

⁴ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Համբուժեան = «Զօրանամակ»-ի՝ Հարուժեան (Հարաւային Դուռն... Ը... - Ճ [(100) մարտիկ արք]). տե՛ս էջ 263՝ "кн. Амбужанъ 100" (երկու տարբերակների համադրումով, թերեւս, վերականգնելի է՝ *Հարուժեան իրական անուանածելը, որում կատարուել են յաճախ հանդիպող անցումներ՝ ար → պր եւ ար → ամբ)

⁵ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Վարասպակեան = «Զօրանամակ»-ի՝ Վարազարտիկեան (Հուսիսային Դուռն... ԻԲ... - Ճ [(100) մարտիկ արք]). տե՛ս էջ 263՝ "кн. Вараспаканъ 100"

⁶ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Ընծայեցին = «Զօրանամակ»-ի՝ Ընծայքին (Արեւմտեան Դուռն... ԺԳ... - Տ [ուղղելի՝ Մ (հմմտ. ուշ երկաթագիր Մ - Տ) (200) մարտիկ արք]). միեւնոյն ժամանակ, դժուար թէ կարող է ձիշտ լինել այս նախարարութեան (որին երկու փաստաթղթում էլ յաջորդում է Մանդակունի եւ Սղկունի տոհմերի յիշատակութիւնը, եւ որին ծանօթ էին եղիշէն ու Փարպեցին) նոյնացումը հետագայի Վասպուրականի արեւելքում Անձահիձոր գաւառի (Թուվա Արծրունու մօտ մէկընդմէջ կոչուած նաեւ՝ Ընծայից ծոր) իշխանատոհմի հետ (տե՛ս էջ 264, 317). այն շատ հեռու էր «Արեւմտեան Դռնից», եւ նրա անունը կարելի է փնտրել լոկ «Արեւելեան Դռան» ցուցակում. պատահական չէ, գուցէ, որ «Ներսէսեան» գահնամակում երկու տարբեր տոհմեր կան՝ Ընծայնոցը (դրուած՝ Ապահունիք-ի ու Հարքեանք-ի միջեւ) եւ Ընծայենից անուններով

⁷ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Երմանթունի = «Զօրանամակ»-ի՝ Երանթունի (< Երվոյանթունի <

ԾԱ. Սպանդունին,
 ԾԲ. Առաւելնեանն,
 ԾԳ. Տրունին,
 ԾԴ. Տամբերացին¹,
 ԾԵ. Հաւնունին,
 ԾԶ. Բժնունին,
 ԾԷ. Քաջբերունին,
 ԾԸ. Մեհնունին,
 ԾԹ. Նախճերին,
 Կ. Քաղաքապետն արքունի,
 ԿԱ. Որսապետն արքունի²,
 ԿԲ. Արտաշէսեանն,
 ԿԳ. Վանանդացին երկրորդ,
 ԿԴ. Ցուն,
 ԿԵ. Վիժանու³,
 ԿԶ. Աքածու,
 ԿԷ. Շիրակա Դիմաքսեանն⁴,
 ԿԸ. Գազրիկանն,

Երունդունի) (Հարաւային Դուռն... ԺԳ... - 3 [(300) մարտիկ արք]). տես էջ 263՝ "КН. Ермактуны 300"

¹ A Մամբերացին փխ Տամբերացին (վերականգնում՝ ըստ Դ. Ալիշանի եւ Ն. Ադոնցի. հմմտ. ուշ երկաթագիր Տ - Մ. «Զօրանամակ»-ում՝ Արեւելեան Դուռն... Ե. Տամբարացի [«Տամբերացի»] - Զ [(100) մարտիկ արք])

² Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Որսապետն արքունի = Խորենացու՝ Վարաժնունի (տես էջ 262). ճիշտ է, Պատմահայրը արքունի որսապետ-գործակալների տոհմի անուանադիր Վարժ/Վարաժին սերուած է համարել Գեղամեան Գառնիկից, այսինքն՝ կապել է Այրարատի հիւսիս-արեւելեան Վարաժնունիք գաւառի հետ (Մարմարիկի աւազան եւ Աղստեի վերնափոփիտ), այնինչ «Զօրանամակ»-ում այդ անունով տոհմ չկայ «Արեւելեան» կամ «Հիւսիսային Դռան» պաշտպանների շարքում (սպասելի՝ համապատասխանաբար՝ Մազազացի կամ Նիգի Գնթունի տոհմերի կողքին), այլ միայն «Արեւմտեան Դռան» պաշտպանների (ուրեմն՝ հետագայի Տուրուբերանի նոյնանուն գաւառում). ԺԶ. Վարաժնունի - 3 [(300) մարտիկ արք]). իսկ «Արեւելեան Դռան» ԺԵ. Վիժանունի տոհմանունը (դրուած՝ Գազրիկան-ից յետոյ), որը «Գահնամակ»-ում Որսապետ-ից չորս տող ներքեւ է, կարող է կապուել միայն հետագայի Վասպուրականի հարաւ-արեւելեան Վարաժնունիք գաւառի եւ նրա Վարաժնունի տոհմի հետ (լաւ յայտնի՝ է դ. «Աշխարհացոյց»-ին եւ Թովմա Արծրունուն)

³ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ վերականգնելի է՝ Վիժանունի (տես էջ 250). «Զօրանամակ»-ում՝ Արեւելեան Դուռն... ԺԵ. Վիժանունի - Ծ [(50) մարտիկ արք]

⁴ Ն. Ադոնցի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ Դիմաքսեան. պատառիկի բնագրում այս բառը միացուած է նախորդին եւ փոքրատառով է՝ Շիրակադիմաքսեանն

ԿԹ. Մարացեան տէր,
Հ. Վազրասպունին¹,
[...]²:

¹ Ն. Աղոնցի մօտ, հաւանաբար, տապգրական վրիպակով՝ *Վազրասպունին*. ըստ գիտնականի՝ *Վազրասպունի* = «Ջօրանամակ»-ի՝ *Մազրատունի* (Հարաւային Դուռն... ժՏ... - Տ [(100) մարտիկ արք]). տե՛ս էջ 264 (իմմտ. վաղ երկաթագիր Վ - Ս)

² Այս վերջից կորստի հատուածում կարող են վերականգնելի համարուել «Ջօրանամակ»-ի հետեւեալ 19 համեմատաբար փոքր նախարարական տոհմերը, որոնցից մի քանիսի անունները (դեմ՝ ըստ Ն. Աղոնցի դիտարկման) գոչական աղաւաղումներով են. *Արեւելեան Դուռն...* Գ. *Աւածացի* [զուցե, վերականգնելի՝ *Արածացի* Այրարատում] - Մ [(200) մարտիկ արք].

Ջ. *Մազազացի* - Տ [(100) մարտիկ արք].

Թ. *Վառնունի* [զուցե, համեմատելի՝ *Առնայ* գաւառ հետազայի Պարսկահայքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

Ժ. *Բաքան* [իմմտ. *Բաքան* գաւառ հետազայի Վասպուրականի հարաւ-արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

ԺԱ. *Կճրունին* [իմմտ. *Կրճունիք* գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

ԺԲ. *Գուկանն* [իմմտ. *Գուկանք* գաւառ Վասպուրականի արեւելքում. չշփոթել *Գուկանք* բերդի հետ՝ Վանայ լճի ափին] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

ԺԳ. *Պատսպարունին* [իմմտ. *Պարսպատունիք* գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

ԺԶ. *Ջանդաղան* [զուցե, համեմատելի՝ *Աղանդ-թուր* գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

ԺԸ. *Աւճշեան* [ըստ Ն. Աղոնցի՝ *Ճուարշեան* Վասպուրականի հիւսիս-արեւելքում, տե՛ս էջ 321] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

Է. *Յողկեպան* [զուցե, համեմատելի՝ *Չորք-Կապան* Սիւնիքում, տե՛ս Յակոբեան Ա., 2009, էջ 282-283] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

Ը. *Գրգճունի* [զուցե, համեմատելի՝ *Գորգճու*՝ հետազայի Արցախի հարաւում, տե՛ս Յակոբեան Ա., 2009, էջ 281-282] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

ԺԺ. *Սողացի* [իմմտ. *Սոթք* գաւառ Սիւնիքի հիւսիս-արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք].

Ի. *Կինան* [զուցե, համեմատելի՝ *Կէնուաք* ուշ միջնադարեան հարաւային Սիւնիքում, տե՛ս Ա. Յակոբեան, 2009, էջ 282-283] - Ծ [(50) մարտիկ արք] (վերջին չորսը կարող էին «Վահնամակ»-ում նաեւ չլինել՝ մեզ հասած բնագրում երկիցս յիշուած Սիւնեաց տոհմանուան տակ նկատի առնուած լինելու պատճառով),

Արեւմտեան Դուռն... ԺԷ. *Այծենական* - Տ [(100) մարտիկ արք].

ԺԹ. *Վարժմունեան* - Տ [(100) մարտիկ արք].

Հարաւային Դուռն... Թ. *Տրպատունի* - Տ [(100) մարտիկ արք].

ԺԴ. *Համաստունեան* - Տ [(100) մարտիկ արք].

ԺԵ. *Աբրահամեան* - Տ [(100) մարտիկ արք].

ԻԱ. *Բոգունի* [բնագրում՝ *Բողունի*] - Տ [(100) մարտիկ արք] (իմմտ. Աղոնց Ն., էջ 256; ուր նաեւ մի քանի վրիպումներ կան)

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԻՒՆ

(նշուած են միայն գրչի կէտադրական նշանները եւ զլխատաւերը. մերն են փակագծերը եւ բառաբաժանումը, որը բնագրում խառն է. տողահամարները տուել ենք ըստ չորս սիւնակների)

Հա կայ խնդիր արարեալ ի դը-
րան արքունի յարտաշէ-
սի թագաւորի զոր ի տիս-
պոնն խաւսեցեալ եթե
5 ես զամականն գնամա-
ւկն՝ զոր արտաշշի ի դիւա-
նին տեսի ի քաղոց ամսոյ ի ԺԷ:
Ի Վամայ արքայից արքա-
յի եւ բարերարի եւ գիր ա-
10 րարի ես Սահակ կաթող-
իկոս, եթե որպէս ձեր բա-
րերարութիւնդ հրաման
տացէ հայոց ազատաց եւ
տանուտէրանց որպէս
15 յառաջ առ հայոց ազգին
եւս նոյնպէս եւ ի ձեր-
ում դիւանի շահհամա-
րսին առնել որ յայսմ
հետէ. հայոց ազատաց եւ
20 տանուտէրանց գահ ի
յայտ լինէր: Նոյնպէս
ներսեհ հրամանաւ ար-
քայից արքայի եւ ես
«Սահակ հայոց կաթողի-
25 կոս կնքեցաք զԳահնե-

մակին. եւ եղաք մատա-
նի զարքայից արքայի եւ
զմերս. եւ է այսպէս ար-
դար եւ ճշմարիտ:
5 Առաջին իշխանն Հայոց
եւ մախդազն:
Ա Սիւնեաց տէր:
Բ Ասպետն:
Գ Արծրունեաց տէր:
10 Դ Մամիկոնէից տէր:
Ե Շահապն ծովաց տէր:
Զ Սոկաց տէր:
Ը Ոշտունեաց տէր:
Թ Վահունեաց տէր:
15 Թ Կասպէից տէր:
Ժ Անծաւացեաց տէր:
ԺԱ Ապահունեաց տէր:
ԺԲ Կամսարականն:
ԺԳ Այլ ապահունի:
20 ԺԴ Վանանդացին:
ԺԵ Ամատունի տէր:
ԺԶ Գողթան տէր:
ԺԷ Գնունեաց տէր
ԺԸ Այլ անծաւացի:
25 ԺԹ Տայոց

- Ի Բասենոյ դատաւորն:
 ԻՆ զնթունեաց տէր:
 ԻՐ Վարձաւունին:
 ԻՊ Գարդմանայ տէր:
 5 ԻԵ Սահռունին:
 ԻՃ Գաբեղէնից տէր:
 ԻԷ Աբեղէնից տէր:
 ԻԸ Սիւնեաց երկրորդն:
 ԻԹ Արծրունեաց երկրորդն:
 10 Ը Արծրունեաց երրորդն:
 ԸԱ Մամիկոնէից երկրորդն:
 ԸԲ Ռոփսեանն:
 ԸԳ Գաշոցեանն:
 ԸԴ Դիմաքսեանն:
 15 ԸԵ Բուխա դիմաքսեանն:
 ԸՃ Այլ արեղեանն:
 ԸԷ Այլ դիմաքսեանն:
 ԸԸ Պալունին:
 ԸԹ Առաւելեանն:
 20 Խ Աշահմարեանն:
 ԽԱ Համբուժեանն:
 ԽԲ Վարասպակեանն:
 ԽԳ Չիւնականն:
 ԽԴ Ակէացին:
 25 ԽԵ Զարեհաւանեանն:

- ԽՃ Ընծայեցին:
 ԽԷ Մանդակունին:
 ԽԸ Սղկունին:
 ԽԹ Տայգրեանն
 5 Ծ Երմանթունին:
 ԾԱ Սպանդունին:
 ԾԲ Առաւենեանն:
 ԾԳ Տրունին:
 ԾԴ Մամբերացին:
 10 ԾԵ Հաւունին:
 ԾՃ Բժնունին:
 ԾԷ Քաջքերունին:
 ԾԸ Սեհնունին:
 ԾԹ Նախճերին:
 15 Կ Քաղաքապետն արքունի
 ԿԱ Որսապետն արքունի
 ԿԲ Արտաշեսեանն:
 ԿԳ Վանանդացին երկրորդ
 ԿԴ Ցուլն:
 20 ԿԵ Վիժանու:
 ԿՃ Աքաժու:
 ԿԷ Շիրակա դիմաքսեանն
 ԿԸ Գազրիկանն:
 ԿԹ Մարացեան տէր
 25 Հ Վազրասպունին¹

¹ Բացի գլխատառերից մշտապէս ուշ երկաթագրով են *Ձ, Է, Թ, Լ, Ն, Կ, Հ, Չ, Մ, Ն, Ե, Պ, Ռ, Ի, Փ, Ք* տառերը. երկձեւ է *Ա-ն*՝ եռաստեղն (բոլորագրով) եւ երկստեղն (ուշ երկաթագրով). *Չ* տառը չի հանդիպում. միւսները բոլորագրով են

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

(մասնակի՝ բացի Սահակ Պարթևի նամակ-առաջաբանից¹)

Ահաւասիկ Արտաշէս թագաւորի կողմից արքունի դռանը [արքունիքին], որը Տիգրեոնում է, հարցում է արուել, [որում] խօսուել [է այն մասին], թէ արդեօ՞ք ես գտել եմ [գտայ, տեսայ] այն Ռամական-նամակը, որը [կար] Արտաշէրի դիւանում:

Քաղոց ամսի տասներօթին՝ Վռամ արքայից արքայի եւ բարերարի հինգերորդ [տարուայ], նամակ գրեցի ես՝ Սահակ կաթողիկոսս [այն մասին], թէ Ձերդ բարերարութիւնը ինչպէ՛ս հրաման տայ՝ Հայոց ազատներին եւ տանուտէրերին Ձեր դիւանի շահհամարում [աշխարհագրում] այժմ եւս նոյն կերպ դասակարգել, ինչպէս որ նախկինում [էր] Հայոց ազգի մօտ:

Նաեւ, որպէսզի այսուիւետեւ Հայոց ազատների եւ տանուտէրերի գահ[ակարգ]ը յայտնի [պարզ] լինէր, արքայից արքայի հրամանով՝ Ներսեհը եւ ես՝ Սահակ Հայոց կաթողիկոսս, կնքեցինք այս Գահնամակը եւ [վրան] դրեցինք արքայից արքայի մատանին [մատանեդոշմը] եւ մերը:

Եւ այսպէ՛ս է արդարը եւ ճշմարիտը.

Նախ եւ առաջ՝ Հայոց իշխանը եւ Սաղխազը, [ապա]²

Առաջին՝ Սիւնեաց տէրը³,

Երկրորդ՝ Ասպետը⁴,

Երրորդ՝ ...

...

Եօթանասուներորդ՝ Վագրասպունին,

[...]:

¹ Քառակուսի փակագծերի մէջ տուել ենք ինչպէ՛ս լրացումներ՝ «այսօրուայ հայերէնով սահուն շարադրանք ստանալու նպատակով», այնպէ՛ս էլ բացատրական նշումներ՝ նախորդող բառի կամ բառերի համար (իմմտ. Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը... Վ. Առաքելեանի, Խմբագիր՝ Ա. Յակոբեան, Երևան, 2006, էջ 17-18): Ընդ սմին՝ բնագիրը (որի շարադասութիւնը եւս հնարաւորինս տուել ենք այսօրուայ հայերէնով՝ պահելով գրաբար խօսքի շեշտերը) կարելի է ընթերցել՝ նաեւ դրանց մի մասը բաց թողնելով

² Այս տողի միտքը, գուցէ, կարելի է ընկալել նաեւ այլ տարբերակով՝ Հայոց իշխան[ներոց] առաջինը՝ նաեւ [Հայոց] մաղխազն [է]

³ Իմա՝ Սիւնեաց իշխանը

⁴ Իմա՝ [թագադիր] ասպետ [իշխան]ը

ALEXAN HAKOBIAN

**"THE GAHNAMAK OF ARMENIAN AZATS AND TANUTERS".
RESEARCH AND TEXT**

In the article a new historic-philological analyse of Armenian unique, early medieval document, namely "Gahnamak" (Throne List, Ranking List), and its scientific-critical text is presented. This analyse shows, that the beginning of Sahak Partev's letter, to which the list of "gahs" (ranks) of Armenian "azats and tanuters" (noblemen and earls) is attached, should be conjectured as "[Ա]հա կայ խնդիր արարեալ..." ("Here is requested..."), not "[Իմ] Սա]հակայ խնդիր արարեալ..." ("I, Sahak, was searching..."), as former philologists supposed. Therefore, Sahak's letter was sent to Armenia from Ktesiphon (the capital of Iran), not per contra, as it was thought by now. The list of princes was made in reply to the request from the last Arsakid king of Armenia Artashes (422-428) to Iranian court and in the result of searches of catholicos Sahak in the Ktesiphonian archive, which was named "Ardashir's archive" (Ardashir was probably the founder of Sassanid dynasty). If our hypothetic conjecture is true, the letter can be dated to the 5th year of Sassanid king Bahram V Gur's reign, that is 424 year (the date is also mentioned in the text, namely the 17th of month K'aloc', that is the 26th of December). Movses Khorenac'i does not know about Sahak's this trip to Ktesiphon, but he reports about 3-4 other similar trips. There is only a single folio that reached us and which contains the list of Armenian principalities only up to number 70 are brought forward in it but at least 19 more smaller principalities can be restored, because they were mentioned in an other unique document of early medieval, namely "Zoranamak" (Military List, Military Register). The proposed reading and translation of "Gahnamak" are also given at the end of the article.